

Els noms de lloc i el territori. Una interpretació geogràfica de la toponímia del Baix Camp (Tarragona)

Joan Tort i Donada

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional
Facultat de Geografia i Història
Universitat de Barcelona

Programa de doctorat "Paisatge, regió i medi ambient". Bienni 1988-1990

ELS NOMS DE LLOC I EL TERRITORI. UNA INTERPRETACIÓ GEOGRÀFICA
DE LA TOPONÍMIA DEL BAIX CAMP (TARRAGONA)

Tesi doctoral presentada per
JOAN TORT i DONADA
per optar al títol de doctor en geografia

Dirigida pel Dr. VICENÇ M. ROSSELLÓ i VERGER

Tutor: Dr. JOSEP M. PONS i GRANJA

Barcelona, setembre de 1999

3.2.2. Josep Balari i els seus *Orígens històrics de Catalunya*

Hem tingut ocasió de fer, a l'epígraf primer d'aquest capítol, un apunt d'introducció a la figura de Josep Balari i Jovany. Ens resta ara desenvolupar allò que, des del punt de vista de la nostra recerca, més ens interessa tractar del dit autor: l'anàlisi dels aspectes geogràfics del seu llibre *Orígenes históricos de Cataluña* (10), considerat com la seva obra principal i com el treball que significa l'inici, a Catalunya, de la recerca etimològica sobre bases sistemàtiques.

L'obra de Balari va guanyar l'any 1897 el premi Martorell i fou publicada el 1899. És concebuda com una vasta recerca històrica sobre la gènesi de Catalunya, fonamentada en documentació de l'època comtal (concretament, dels segles IX a XII). L'originalitat del treball, però, no radica tant la seva concepció genèrica d' "obra històrica" com en la seva organització metodològica i, en definitiva, en la seva materialització concreta. En aquest sentit -i aquí hi ha la gran novetat de la fórmula de treball adoptada per Balari-, l'autor fa una anàlisi sistemàtica de tot l'aparell documental de què disposa, amb el propòsit de descobrir l'etimologia dels noms de lloc, posar en relació aquests noms de lloc amb el territori a què fan referència i, en última instància, interpretar-los com a "claus explicatives" del procés històric medieval català.

Pròpiament, l'obra està dividida en quatre grans apartats ("*Geografia*", "*Reconquesta*", "*Feudalisme*" i "*Civilització*"), el primer dels quals és el més extens (comprèn unes 270 pàgines, sobre un total de 733 pàgines per al conjunt de l'obra). A l'efecte de poder aprofundir més en la nostra anàlisi, transcriurem seguidament els enunciats de cadascun dels 28 capítols en què s'estructura l'esmentat apartat de "*Geografia*". Es podrà observar que, en línies generals, el conjunt d'aquests enunciats constitueix tot un esquema de classificació conceptual de la toponímia, amb moltes similituds amb alguns dels esquemes que estudiem, de forma específica, a la segona part de la tesi (i, concretament, al capítol 5). La relació de capítols i d'enunciats, d'acord amb l'ordre adoptat per l'autor, és la que segueix:

1. Geografia històrica
2. Catalunya
3. Orografia
4. Pedres
5. Elevacions i cims (I) (11)
6. Elevacions i cims (II)
7. Elevacions i cims (III)
8. Vessants (12)
9. Muntanyes de forma cònica
10. Unió de les muntanyes
11. Separació de les muntanyes
12. Concavitats
13. Plans
14. Hidrogeologia
15. Corrents intermitents
16. Cascades
17. Dipòsits d'aigua (I)
18. Dipòsits d'aigua (II)
19. Dipòsits d'aigua (III)
20. Canals d'escolament
21. Vegetals (I)
22. Vegetals (II)
23. Vegetals (III)
24. Vegetals (IV)
25. Noms d'idees relatives
26. Denominacions capritxoses
27. Construccions
28. Caràcters ètnics dels noms geogràfics

Des del punt de vista del plantejament general de l'obra, ja s'ha assenyalat més amunt que l'autor ha partit d'una base essencialment documental (formada sobretot per documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó dels segles IX a XII, i dels arxius dels capítols catedralicis de Barcelona, la Seu d'Urgell, Vic i Girona); tot i això, al capítol preliminar de l'obra, Balari esmenta també una sèrie de llibres d'història i de geografia que ha utilitzat. Entre aquests últims, cita el *Nomenclátor geográfico-histórico de la provincia de Gerona*, d'Alsius i Pujol; el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico* de Madoz; les *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, el *Bulletí* i l'*Amuari* de l'Associació d'Excursions Catalana i dos llibres de Carles Bosch de la Trinxeria: *Records d'un excursionista* i *Pla i muntanya*. Es tracta, en qualsevol cas, d'obres de data bastant pròxima a la de l'inici de la preparació dels *Orígenes* i que, des

d'una perspectiva històrica de la geografia, podem conceptuar com a força innovadores en aquell moment.

En relació amb la motivació de l'obra, i com a il·lustració de la importància que hi té el vessant territorial o geogràfic, creiem que val la pena reproduir unes consideracions preliminars del mateix Balari prou il·lustratives:

“En els ‘Orígens històrics de Catalunya’ ocupa un lloc preferent la geografia d'aquesta regió, perquè en la seva nomenclatura [geogràfica] hi ha un dels fonaments principals de la seva història. Els noms geogràfics són vestigis que han quedat com a testimoni dels més antics pobladors de Catalunya, raó per la qual el seu estudi ofereix també interès d'actualitat. Els documents més antics, que contenen noms de lloc en la seva forma original o en la més propera al seu origen, són els únics monuments que han de servir de base de l'estudi geogràfic, perquè la nomenclatura actual presenta més o menys alterades les formes primitives.”

(Balari, 1899, p. 19) [La cursiva és nostra.]

Més endavant, l'autor amplia la “declaració de principis” que hem transcrit, mitjançant una reflexió complementària:

“L'estudi geogràfic i històric de Catalunya té una importància veritable, en la mesura que contribueix a posar de manifest els orígens històrics d'aquesta regió. Regió que ha estat habitada per pobles diversos i que parlaven llengües diferents, com ho testimonien els noms de lloc; noms de lloc les formes actuals dels quals procedeixen d'altres formes primitives, que han estat conservades en la seva estructura més o menys original per antics documents.”

(Balari, 1899, p. 19)

Des del punt de vista metodològic crida l'atenció l'organització interna dels capítols, basada en la idea de l' “afinitat semàntica” dels termes que tracta. Per exemple, dins el capítol tercer, que fa referència a termes de caràcter orogràfic, les paraules que analitza (objecte, cadascuna d'elles, d'un epígraf específic) són les següents [les transcrivim respectant l'ortografia de l'original]:

- . Puig
- . Pujal
- . Pujol
- . Pujolar

- . Roca
- . Quer
- . Quera
- . Cot
- . Codina
- . Codol
- . Pera
- . Mont
- . Montells
- . Montaña
- . Montañola
- . Pena
- . Penella
- . Penedés
- . Cervera
- . Puigcerver
- . Serra
- . Serrat
- . Serradell

A fi de completar l'anàlisi, reproduïm a continuació un epígraf sencer (el relatiu al terme *serra*) com a mostra del tractament general que aplica l'autor a cadascuna de les paraules o topònims estudiats [per raons de coherència, reproduïm literalment el text original]:

“*Serra*. Esta palabra procede del bajo-latín *serrum* y significa la cordillera de montes o peñascos cortados. Varios son los lugares conocidos con el nombre de *serra*. Un documento del año 1031 hace mención del término de *Sancti martini ad ipsa serra*, que es el lugar de Sant Martí *Saserras* del partido de Figueras en la provincia de Gerona. A legua y media de la Bisbal, en la misma provincia, hay un lugar llamado *Serra*. En una escritura del año 1068 se nombra Collsabadell, en el Vallés, como situado en la parroquia *sancte marie de ipsa serra*. Sant Feliu de *Saserra* es un lugar que dista cuatro leguas y media de Vich, y *La Serra* es una aldea situada á legua y media de Valls en la provincia de Tarragona”.

(Balari, 1899, p. 77) [La cursiva és de l'autor.]

A criteri nostre, un dels mèrits que cal reconèixer a l'autor, i que és perceptible en el tenor de l'epígraf que hem transcrit, és la seva voluntat d'associació i d'interrelació de conceptes, de noms i de llocs. En Balari hi ha un plantejament d'estudi dels noms no pas “enciclopedista” o merament “historicista”, sinó una pretensió essencial d'analitzar-los d'una forma integrada, partint d'una documentació sòlida i fent un ús constant del mètode comparatiu. I, en darrer terme, prenent els documents no pas com l'objecte final

de la seva recerca, sinó posant-los al servei d'una "interpretació territorial" de la història de Catalunya. Segurament, l'originalitat i el caràcter innovador (almenys, al nivell del nostre país) del mètode de treball de l'autor és una de les claus del prestigi i el renom assolits per l'obra, esdevinguda avui dia punt de referència obligat en la història de l'onomàstica catalana.

3.2.3. El moviment excursionista i el desvetllament de les recerques locals

La desclosa del moviment excursionista a Catalunya és un procés que cal estudiar de forma paral·lela a la gènesi i la progressiva configuració d'una geografia renovada, arrelada a les realitats del territori i superadora dels vells prejudicis enciclopedistes. En aquest sentit, no és ociós recordar que tant l'excursionisme com la geografia catalanes del final del segle XIX participen en bona mesura de l'ideari de la Renaixença, de la qual esdevenen manifestacions concretes en el pla cultural (13).

Segurament una de les claus que explica la complicitat entre l'excursionisme i la geografia del darrer quart del segle XIX és el fet de compartir una mateixa vocació d'estudiar les realitats territorials més properes. El desvetllament de la recerca geogràfica a escala local, a diversos nivells, respon a aquesta voluntat, i és una premissa assumida aleshores tant per geògrafs com per excursionistes. I val la pena notar que un dels nivells en què comença a concretar-se la referida voluntat de recerca geogràfica és el de la toponímia. Com ha assenyalat Andreu Romà,

"L'excursionisme, ja des de les primeres èpoques, ha demostrat un interès evident per la toponímia, matèria que constitueix un camp d'estudi apassionant car és relacionat directament amb la història, amb la llengua, amb la geografia, amb la societat, amb els costums, matèries, entre d'altres, que són els principals centres d'interès de l'excursionisme."

(Romà, 1982, p. 110)

Però no es tracta tan sols d'unes "afinitats" més o menys genèriques. L'autor referit va més enllà i concreta, amb noms i cognoms, la contribució que han fet alguns excursionistes destacats a la recerca toponomàstica:

“L’any 1880, l’Associació d’Excursions Catalana publicà el treball de Salvador Sanpere i Miquel, *Un estudi de toponomàstica catalana* (...) que és, potser, la primera aportació excursionista a l’estudi d’aquesta matèria. Els excursionistes, des dels simples estudiosos o afeccionats fins als filòlegs més eminents, hi han fet des d’aleshores moltes altres aportacions. El treball màxim, l’*Onomasticon Cataloniae*, en curs d’elaboració, és, en gran part, obra personal d’un excursionista il·lustre, Joan Coromines, autoritat reconeguda mundialment en matèria d’onomàstica.”

(Romà, 1982, p. 110)

L’obra esmentada de Salvador Sanpere, *Un estudi de toponomàstica catalana*, té essencialment el valor del precedent. L’autor, prenent com a referència els “1.089 pobles que té Catalunya amb Ajuntament”, es proposa esbrinar l’origen del seu respectiu nom, tot recorrent (d’una forma més aviat voluntarista) a l’estudi etimològic. Cal dir, en aquest punt, que tot i que els plantejaments de Sanpere no tenen la solidesa científica ni el rigor de Balari (que, de fet, publicarà la seva obra gairebé vint anys després), sí que posen de manifest una mateixa inquietud intel·lectual i uns criteris metodològics ben fonamentats. Com assenyala el mateix autor,

“Res doncs d’invenció en punt a etimologia que no es puga comprovar o provar, s’ha d’admetre. Caminant sobre segur és com arribarem a conèixer en los molts noms catalans, no explicats per la llengua catalana, les llengües parlades en la nostra terra.”

(Sanpere, 1880, p. 51)

I, encara, cap al final de l’obra, i a propòsit de la recerca toponímica que poden dur a terme els excursionistes, Sanpere escriu una veritable endreça col·lectiva:

“I, en aquest treball d’investigació, qui pot fer més que les societats excursionistes? Elles, recorrent nostres montanyes, poden recollir i anotar los noms de les montanyes, i los noms dels torrents, de les planes, barris i despoblats, noms que per referir-se a punts deserts unes vegades, i altres per la importància escassa del lloc i del veïnat, poden haver-se conservat en llur forma primitiva.”

(Sanpere, 1880, p. 169)

L’estudi de la bibliografia excursionista del darrer quart del segle passat i del primer terç del present posa aviat en relleu que l’endreça de Sanpere no anava desencaminada: pràcticament a tots els butlletins i revistes editades per les entitats, tant de Barcelona

com d'altres ciutats i pobles, hi ha freqüents testimonis de recerca toponímica (14). Sovint es dóna el cas que els mateixos estudiosos especialitzats difonen les seves recerques a través de publicacions excursionistes. Seria el cas de l'historiador Joan Segura, a qui l'Associació d'Excursions Catalana publica el 1887 un estudi toponímic (15), o del filòleg Antoni Griera, que el 1912 publica, al "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", un recull de criteris metodològics per a l'estudi dels noms de lloc (16).

A la pràctica, serà dins aquest context general que, al llarg de la tercera i quarta dècades d'aquest segle, es posaran les bases per a la recollida sistemàtica dels noms de lloc catalans; un paper significatiu hi tindrà una figura, Joan Coromines, i una entitat, la Societat Catalana de Geografia (nascuda el 1935). Però abans de centrar-nos en aquestes aportacions concretes valdrà la pena que considerem la importància que va tenir, de cara a la recerca toponímica, la tasca d'ordenació de la llengua empresa per Pompeu Fabra i la d'inventari del lèxic duta a terme per Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll.

3.2.4. Un nou context per a la recerca toponímica: el *Diccionari general de la llengua catalana* i el *Diccionari català-valencià-balear*

Fem referència en aquest apartat a dues obres lexicogràfiques que, tot i tenir una gènesi en certa manera independent del procés d'estudi sistemàtic de la toponímia, tenen en darrera instància una significació important de cara a aquest estudi; bàsicament, perquè totes dues obres incideixen (per bé que des de pressupòsits diferents) en allò que és matèria primera per a la persona que veu en la toponímia una forma d'expressió de les realitats territorials: les paraules. Estem al·ludint, concretament, a dos grans "corpus" de paraules concebuts tant l'un com l'altre a la primèria del segle i que, una vegada publicats, es convertiran en una eina de treball fonamental per a l'estudi de la toponímia: el *Diccionari general de la llengua catalana*, de Pompeu Fabra (aparegut el 1932) i el *Diccionari català-valencià-balear*, d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll (publicat, amb múltiples vicissituds, entre el 1926 i el 1962). Ens hi referirem de forma separada.

a) Apunt sobre la significació del *Diccionari general de la llengua catalana*

La progressiva presa de consciència sobre la necessitat de la recollida i l'estudi dels noms de lloc que es va registrant, d'una forma cada cop més generalitzada, a partir de la publicació de l'obra emblemàtica de Balari, té com a contrapunt la polèmica existent, durant aquests mateixos anys (finals del segle XIX i primeres dècades del XX), entorn de la normalització i la unificació gramatical del català. Sobre aquest context problemàtic, que posa en evidència les mancances d'una llengua que, malgrat l'impuls de la Renaixença, no ha aconseguit superar la situació marginal a què l'han abocat uns quants segles de decadència, s'alça la figura de Pompeu Fabra, qui, sota els auspicis de l'Institut d'Estudis Catalans, posarà les bases del català modern. Concretament, la seva intervenció en l'establiment de les *Normes ortogràfiques* (1913), la redacció de la *Gramàtica catalana* (1918) i la preparació del *Diccionari general de la llengua catalana* (1932) significarà la materialització d'un anhel profundament desitjat per molts dels seus contemporanis: la normalització de la llengua catalana; en altres paraules, la seva habilitació com a "eina de comunicació" de gran abast i apta per a tota mena de registres, equiparable a qualsevol altra llengua culta contemporània.

D'una manera o d'una altra, hem cregut que dins el nostre estudi havíem de fer una referència expressa a aquest procés de normalització (i particularment, a la publicació del referit *Diccionari general*), en la mesura que marca un punt d'inflexió important de cara al futur: pensem que no tindria sentit parlar d'una sistematització progressiva dels noms de lloc, ni d'un tractament cada cop més acurat de la toponímia (a nivell cartogràfic o en relació amb l'establiment oficial de formes i grafies, per exemple), sense prendre, com a punt de partida, aquest moment recent de la història de la llengua catalana en què se'n concreta la modernització. Perquè cal recordar, amb el mateix Fabra, que no es tractava de fer una posada al dia més o menys artificiosa de la llengua, sinó de bastir un "edifici lingüístic" coherent amb la seva pròpia tradició:

“L’ideal que perseguim no és la resurrecció d’una llengua medieval, sinó formar la llengua moderna que fóra sortida de la nostra llengua antiga sense els llargs segles de decadència literària i de supeditació a una llengua forastera.”

(Fabra, ed. de 1980 d’un original de 1918, p. 144)

En síntesi, la publicació del *Diccionari general* significa posar a l’abast del públic “un recull lexical normatiu format per 54.000 veus que, amb les seves definicions i exemples, conté tot el vocabulari indispensable per a una llengua moderna” (17).

b) Apunt sobre la significació del *Diccionari català-valencià-balear*

Fer una història detallada de la llarga gènesi d’aquesta obra demanaria, per si mateixa, un estudi monogràfic al nivell de tesi doctoral. Per això ens limitarem a assenyalar aquí alguns aspectes que hem cregut rellevants, i particularment sobre la significació de l’obra de cara a la recerca toponímica en general (18).

A diferència del *Diccionari general* de Fabra, que és un diccionari normatiu i redactat amb un gran sentit de la síntesi, el *DCVB* és concebut com un inventari lexical de la llengua catalana del major abast possible; un dels seus autors, Francesc de B. Moll, ha assenyalat que “es tracta d’un diccionari integral, que reuneix els materials de la llengua literària, dialectal, antiga i moderna” (19). Promogut per Antoni M. Alcover i redactat per ell i, sobretot, per Francesc de B. Moll, amb col·laboradors diversos, fou publicat en deu volums. La varietat del seu contingut justifica l’interès que té per a l’estudiós; en paraules de Joan Veny, “inclou el lèxic literari i dialectal, amb indicació d’àrees geogràfiques, abundosa exemplificació de les accepcions, modismes, notes de cultura popular, transcripció fonètica de les variants de pronunciació, variants formals, equivalència castellana, etimologia, quadres verbals, etc.” (20).

Lògicament, una obra que respon a les característiques esmentades no podia ser concebuda com un diccionari convencional, ni donar una primàcia exclusiva, des del punt de vista de la seva preparació, a la llengua escrita. I, precisament, és l’atenció a la llengua oral un dels aspectes que singularitzen i que donen una particular “perspectiva

geogràfica” al *DCVB*; si més no, per l’esforç que va significar la realització del diccionari a nivell de treball de camp. Tal com explica Francesc de B. Moll,

“Per a fer la recollida del llenguatge viu, els redactors hem hagut de recórrer diverses vegades tot el territori lingüístic català, aturant-nos a les localitats més interessants del punt de vista dialectològic. En la xarxa de llocs visitats figuren, per una banda, les capitals de comarca, i per una altra, els pobles més allunyats dels grans centres i més conservadors d’arcaïsmes. Aquesta xarxa comprèn devers 300 localitats, a les quals s’ha fet l’enquesta segons un qüestionari (...)”

(Moll, 1964, p. XXII)

A banda de l’enquesta directa feta pels autors, la tasca de treball de camp del *DCVB* es completa amb l’aportació d’una multiplicitat de col·laboradors locals, repartits pràcticament per tot el domini lingüístic. El mateix Francesc de B. Moll ho explica detalladament, més endavant:

“A part d’aquest treball de recerca directa, hem tingut l’aportació d’alguns excel·lents col·laboradors que ens enviaren molts de milers de cèdules de llengua parlada, en les qual donaven preferència, com és natural, als mots que consideraven típics de llur vila o comarca. Aquesta col·laboració d’estudiosos locals, més o menys improvisats com a lingüistes però intel·ligents i verídics, ens ha donat un contingut d’informació molt important, sobretot per a les comarques del Conflent, Cerdanya, Empordà, Garrotxa, Plana de Vic, Solsonès, Costa de Llevant, Vallès, Penedès i el Camp de Tarragona, en el domini del català oriental; de l’Urgell, Segarra, la Terra Alta i la Ribera d’Ebre, en l’occidental; del Maestrat, Plana de Castelló i Horta de València, en el valencià; i de les tres illes Balears. Aquest equip d’elements informatius ens ha permès de localitzar, en el Diccionari, els mots i llurs accepcions, no d’una manera total -car per això hauria calgut fer enquesta a quasi tots els pobles, cosa impossible-, però sí amb una notable aproximació, de manera que quan indicam per a un mot -o per a un significat especial d’un mot- els llocs on ha estat recollit, oferim almenys una orientació molt útil per a aclarir el problema de les àrees lèxiques.”

(Moll, 1964, p. XXIII)

El *DCVB*, doncs, per concepció i per magnitud, esdevé un corpus lexical de la llengua catalana, amb totes les seves variants dialectals, que no pot ser deixat de banda en cap treball de recerca en què calgui posar en relació la llengua amb el territori. Tot i les inevitables insuficiències i mancances, a les quals al·ludeix Moll a la “Introducció”, de

cara a prevenir el lector, res no priva de considerar que estem davant una eina de treball d'un extraordinari valor potencial:

“Això no vol dir que en aquest Diccionari hi sigui tot. Sé prou bé que el tresor d'una llengua no es pot replegar mai íntegrament, i que cada dia descobrim mots, formes i significats que ens eren desconeguts o ens havien passat per malla; sé que el llenguatge viu té una tendència natural a la renovació i al canvi, i per tant, demà es diran i s'escriuran paraules que avui encara han de néixer; i també sé que som errables, i que en aquesta obra hi ha deficiències de mètode, errors d'interpretació i badades de tota mena.”

(Moll, 1964, p. XXIII)

Com a consideració final, i a manera d'il·lustració del valor potencial del diccionari -sobretot, com a inventari de lèxic- transcrivim els resultats a què arribava Enric Moreu-Rey, l'any 1981, en un estudi comparatiu (centrat en l'aspecte lexical) entre el *DCVB*, el *Diccionari General* de Fabra i la *Gran enciclopèdia catalana* (21). Concretament, en analitzar el *lèxic geogràfic* (22) dels tres diccionaris, al nivell dels capítols corresponents a la lletra “A” i a la lletra “B”, arribava a unes conclusions que creiem molt expressives per si mateixes: al *DFabra* registrava 94 entrades, a la *GEC* un total de 107 i al *DCVB*, finalment, 303 (més 12 derivats més). En altres paraules, i en expressió del mateix Moreu-Rey, “la riquesa [a nivell lèxic] del *DCVB* més que triplica la del *DFabra* i la de la *GEC*.”

3.2.5. La Societat Catalana de Geografia i l'impuls a la recollida dels noms de lloc

Tot i que des del final del segle XIX, coincidint amb el desvetllament dels estudis locals i amb el ressò de l'obra de Balari, hi ha, com hem tingut ocasió d'assenyalar, una certa “desclosa” dels estudis toponímics i de l'interès per la recollida dels noms de lloc, no serà fins ben entrat el segle que les inquietuds generals començaran a concretar-se en projectes i en obres d'un abast important. En qualsevol cas, tot al llarg del primer terç de la centúria actual (o, afinant una mica més, fins a l'inici de la guerra civil), hi ha unes iniciatives puntuals que, per la seva significació (ni que sigui en alguns casos simbòlica), pensem que cal mencionar: d'una banda, l'obertura de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans, l'any 1921, al front de la qual hi hagué inicialment Josep M. de Casacuberta i, després, Joan Coromines (23); en segon lloc, i en

certa manera en relació amb la iniciativa anterior, el començament, per part de Coromines, de l'arreplega de materials per a l'*Onomasticon*; finalment, la creació, l'any 1935, de la Societat Catalana de Geografia (filial de l'Institut d'Estudis Catalans), entitat que contribuirà en diversos aspectes a impulsar la recerca toponímica. A continuació -i en el marc d'aquest capítol, en què, més que "fer història", ens interessa subratllar alguns aspectes de la història rellevants a efectes de la globalitat de l'estudi-, ens centrarem en l'aportació específica de la referida Societat a l'estudi dels noms de lloc, a la primera època de la seva existència (24).

D'entrada, és important tenir present que la creació de la Societat Catalana de Geografia responia, com a motivació essencial, a la voluntat de promoure i difondre el coneixement geogràfic amb la major amplitud possible. En uns moments en què la disciplina geogràfica, al nivell del país, quedava fora dels plans d'estudi universitaris, començava a sorgir amb caràcter general un interès per la geografia cada vegada més explícit. En aquest context, un grup de vint-i-set persones, en molts casos lligades a branques diverses del coneixement signen el "manifest" fundacional de la Societat el novembre del 1935, en el qual fan constar de forma expressa el seu objectiu prioritari:

"De mica en mica la nostra terra va entrant en vies de normalitat pel que es refereix al conreu de les diverses ciències. D'un quant temps ençà es nota en el nostre poble el desvetllament d'una viva curiositat pels estudis geogràfics, malgrat que l'escassetat d'estudiosos doctes és prou evident. La geografia, entre els catalans, si es deixen de banda els estudis netament geològics, no havia estat durant molt de temps altra cosa que una ampliació de l'excursionisme. Potser ha arribat l'hora que a Catalunya es doni a aquesta ciència la independència i la categoria que arreu del món li és justament reconeguda. (...) Per això fem una crida a tots els qui arreu de les terres de llengua catalana senten afecte al conreu dels estudis que ens són cars perquè vulguin venir a aplegar-se amb nosaltres i donar fortalesa, possibilitats i prestigi a la novella associació."

(Societat Catalana de Geografia, 1935) (25)

A la pràctica, una de les primeres intervencions concretes de la Societat, tot just acabada de crear, es produeix en el terreny de la toponímia: es tracta de la publicació de l'opuscle "Per al recull de noms de lloc de Catalunya", poc després que hagués estat publicat com a article (concretament, amb data de febrer-març de 1936) al "Butlletí del Centre

Excursionista de Gràcia". La iniciativa obeïa a la voluntat de donar la màxima difusió a un treball que per diversos motius es podia qualificar com a capdavanter; tanmateix, les circumstàncies de l'època -particularment, l'esclat de la guerra-, i la consegüent paralització de l'activitat de la Societat, van impedir que aquesta difusió es portés plenament a terme (26).

Pròpiament, l'opuscle en qüestió incloïa dos treballs diferenciats: un que podríem qualificar de "metodològic", i un altre que consistia, de fet, en el primer recull sistemàtic de toponímia d'un terme municipal. Per la transcendència de l'un i de l'altre, hi farem referència per separat.

El primer treball, titulat específicament "Per al recull dels noms de lloc de Catalunya" i signat per Joan Coromines i Enric Ribas, consisteix en una síntesi d'instruccions per a la recollida dels noms de lloc. Consta de dos epígrafs: un referit als aspectes de l'enquesta oral ("Normes per a la notació fonètica dels noms") i l'altre a l'organització dels materials ("Disposició del recull"); s'hi preveu que "els treballs es faran per termes municipals sencers, i els noms seran donats en sèries (...) i tenint cura de posar en primer terme els noms de més importància objectiva." (p. 8). Pel que fa a l'ordenació dels topònims per conceptes, es donen una sèrie de criteris que, per raons de coherència, analitzarem en detall al capítol cinquè de la tesi. En qualsevol cas s'ha de subratllar que aquest treball, més enllà del seu caràcter esquemàtic i de les vicissituds que en van envoltar la difusió, representa la primera formulació d'unes bases rigoroses per a la recollida sistemàtica dels noms de lloc del país, prenent com a referència l'estructura municipal (27).

De la seva banda, el segon treball representa la primera concreció de la invitació a la recollida dels topònims de Catalunya que feien, d'una forma genèrica, Coromines i Ribas: es tracta de l'aplec de noms de lloc del terme municipal de Sant Pere de Riudebitlles, a cura de Cristòfor Cardús. El dit aplec és concebut i realitzat d'acord amb les instruccions a què hem fet esment, i comprèn un conjunt de 223 noms (66 del nucli estricte, i 157 de la resta del terme), la xifra es pot qualificar de remarcable, si tenim present que l'extensió del terme és tan sols de 5 km². D'altra part, l'anàlisi detallada dels noms ens porta a descobrir la menció, per part de l'autor, dels problemes habituals que

solen aparèixer en la recerca toponímica de camp, com ara duplicitats de nom, concurrència de denominacions administratives, fluctuacions en la pronúncia, dificultats de definició de l'àmbit espacial d'alguns topònims, etc. Tot plegat ens porta a concloure que ens trobem davant un estudi rigorós i ben sistematitzat; la primera mostra, en definitiva, d'una manera d'entendre la recerca toponímica que, anys a venir, arribaria a assolir una gran significació (28).

3.2.6. La recerca toponomàstica a la segona meitat del segle XX. Algunes notes

A diferència de la primera meitat del segle, en què la recerca toponomàstica comença a fer els seus primers passos en l'àmbit de les terres catalanes, tot afrontant les dificultats amb dosis importants d'il·lusió i de voluntarisme, durant la segona meitat del segle s'aniran concretant una sèrie d'iniciatives de gran abast que, globalment, permetran parlar d'una veritable eclosió d'aquest tipus d'estudis. Cal dir, de tota manera, que no estem davant una florida espontània d'autors, d'obres i de línies de recerca; ben al contrari, es tracta del lent germinar d'una gran diversitat d'iniciatives, la llavor de les quals, com hem tingut ocasió de veure als apartats anteriors, es va començar a estendre al darrer quart del segle passat i al primer terç de l'actual. Ara, una vegada enrere el trauma de la guerra i la immediata postguerra, i en un context sociopolític gens fàcil però progressivament menys difícil, es van encarrilant i vertebrant molts dels antics projectes. Dins aquest context, i en la tessitura de l'immediat canvi de segle -que, tot i tractar-se d'un referent cronològic convencional, dóna una excusa convincent per a recapitular sobre les coses-, hem cregut oportú centrar la nostra reflexió en quatre iniciatives específiques relacionades amb l'estudi que estem duent a terme. Unes iniciatives que s'han anat materialitzant en aquests darrers cinquanta anys i que, a parer nostre, tenen una significació cabdal, tant en relació amb el passat com de cara al futur més immediat: la tasca peonera d'Enric Moreu-Rey a través, sobretot, de la Societat d'Onomàstica; la consolidació d'un veritable "gènere de recerca" com són els inventaris d'onomàstica; l'obra toponomàstica de Joan Coromines, i, finalment, la normalització d'una altra faceta del camp que ens ocupa que fins a les darreres dècades havia estat menystinguda: la toponímia cartogràfica.

3.2.6.1. Enric Moreu-Rey i la Societat d'Onomàstica

La figura d'Enric Moreu-Rey (1917-1992) i la seva aportació específica a l'onomàstica mereixerien, per si mateixes, un estudi particularitzat. Tanmateix, una vegada més, en la perspectiva concreta de la nostra recerca, ens veiem en la conveniència de limitar l'anàlisi de la seva significació a uns aspectes determinats. De fet, aprofundir en el camp general de l'onomàstica significa descobrir constantment múltiples temes -a manera de ramificacions d'un mateix tronc- que poden constituir per si sols, uns objectes d'estudi en bona part inèdits i d'un gran interès potencial.

En aquest apartat centrarem la nostra atenció en un aspecte concret: l'impuls que Moreu-Rey va donar, a través de la seva obra i a través de les seves pròpies iniciatives (particularment, la creació de la Societat d'Onomàstica), a una forma d'entendre la recerca pluralista i interrelacionada. O sigui, posant èmfasi en la convergència en l'onomàstica de múltiples camps d'estudi, i defensant la necessitat que aquesta recerca es dugués a terme d'una forma coordinada i oberta a totes les persones interessades (29).

Albert Manent, en un article al qual ja hem tingut ocasió de referir-nos, fa un enquadrament del personatge que, als nostres efectes, resulta especialment il·lustratiu:

“Des dels anys 60 el doctor Enric Moreu-Rey ha estat el principal animador i coordinador, a escala dels Països Catalans, dels estudiosos de la nostra matèria. Només per tres dels seus llibres, *Els noms de lloc* (1965), en curs de reedició, ampliada, *La rodalia de Caldes de Montbui* (1962) i *Toponímia urbana i onomàstica vària* (1974) ja té un lloc capdavanter en aquesta nova època dels estudis d'onomàstica.”

(Manent, 1980a, p. 10)

Però ens hem de situar als inicis dels anys 70 per considerar, d'una forma específica, la iniciativa de crear vincles entre les persones que treballen en onomàstica arreu de les terres catalanes, i evitar la dispersió. Aquesta iniciativa serà, al cap i a la fi, la llavor de la Societat d'Onomàstica i del seu butlletí periòdic. En paraules de Ramon Amigó,

“El Dr. Moreu-Rey, l'any 1973, va convidar un grup de persones interessades en el tema a una reunió, que es va celebrar a la Sala de Comalats (...). Hi va tenir lloc el

I Col·loqui de Toponímia, amb una vintena d'assistents que van tenir ocasió de conèixer-se entre ells i d'intercanviar les respectives experiències. En va sortir el propòsit d'impulsar els inventaris de noms de lloc (...). El 1977 es va convocar el II Col·loqui, a les Borges del Camp, i, d'aleshores ençà, els col·loquis han tingut una continuïtat anual (...). La Societat d'Onomàstica va quedar constituïda el 1980, i va començar de seguida la publicació d'un butlletí interior que ha arribat al seu número 33.”

(Amigó, 1989, p. 18)

En relació amb la referida Societat, el contingut de l'article segon dels seus estatuts (aprovats el 2 d'octubre de 1980) és l'exponent més clar del sentit a què va obeir la seva constitució:

“Són l'objecte i els fins de la Societat d'Onomàstica:

- a) El foment de l'inventari, l'estudi i la defensa dels noms propis, tant els de persona (antroponímia) com els llocs (toponímia).
- b) La coordinació de les activitats dels investigadors.
- c) La publicació d'un butlletí interior i de monografies especialitzades.
- d) L'assessorament tècnic a individus i a col·lectivitats.
- e) L'establiment de relacions científiques amb societats o institucions similars.
- f) L'organització de col·loquis o conferències sobre la temàtica de l'apartat a), com també el desenvolupament i la promoció d'activitats culturals afins.
- g) L'inventari de bibliografia i documentació.”

(Moreu-Rey, 1992, p. 13-14)

Un aspecte que queda ja reflectit a l'article transcrit, i que el mateix Moreu subratlla, és la concepció oberta de l'onomàstica que es tracta de propugnar. Una concepció que parteix de la base que els estudis etimològics han estat el punt d'arrencada de l'interès pels noms, però que assumeix la necessitat d'anar més enllà: de vincular aquest interès amb totes les manifestacions culturals, tant al nivell dels individus com de la societat, que tenen el seu reflex en els *noms* (entès, aquest concepte, amb la màxima amplitud possible):

“La toponímia avança molt més enllà de la simple especulació etimològica, certament utilíssima per a la història de la llengua. Però els topònims i els antropònims són maons de l’edifici social, són fites del devenir històric, són marques oronímiques o hidronímiques; són ecos dels pensaments individuals o col·lectius, o armes estilístiques en mans d’escriptors i poetes; vestigis de monuments, d’activitats artesanals desaparegudes; del pas de vies de comunicació, o d’estructures defensives, etc. I en tots aquests aspectes, i d’altres, mereixen el nostre respecte i examen, i no solament com a residus despintats, desactivats, de llengües mortes.”

(Moreu-Rey, 1992, p. 15)

Una fita especialment rellevant dins la trajectòria de la Societat d’Onomàstica ha estat l’assoliment d’una normalitat plena en l’organització de col·loquis o trobades d’estudiosos de l’onomàstica, que tenen el precedent en les reunions de la Sala de Comalats i de les Borges del Camp a què fèiem referència més amunt. En els vint-i-sis anys transcorreguts des del primer, n’han estat organitzats un total de vint-i-cinc, repartits per tot el domini lingüístic del català (que, d’acord amb els estatuts, és l’àmbit d’actuació propi de la Societat). A continuació fem una relació dels llocs i de les dates en què els dits col·loquis s’han dut a terme:

- . la Sala de Comalats (1973)
- . les Borges del Camp (1977)
- . Riudoms (1978)
- . Montblanc (1979)
- . Vic (1980)
- . Tortosa (1981)
- . Mallorca (1982)
- . Lleida (1983)
- . Tarragona (1984)
- . València (1985)
- . Maó (1986)
- . Sabadell (1987)
- . Puigcerdà (1988)
- . Alacant (1989)
- . Reus (1990)
- . Castelló de la Plana (1991)
- . Barcelona (1992)
- . Girona (1993)
- . Fraga (1994)
- . Perpinyà (1995)
- . Ontinyent (1995)

- . Vilafranca del Penedès (1996)
- . Ulldecona (1997)
- . Eivissa (1998)
- . Sagunt (1999)
- . Lleida (previst per a 1999)

Finalment, la darrera fita a esmentar és la publicació del “Butlletí Interior de la Societat d’Onomàstica” (SOBI), òrgan d’expressió de la Societat i veritable “instrument de connexió” entre tots els seus membres, a més de catalitzador i difusor de l’activitat científica relacionada amb l’onomàstica a tot el domini lingüístic. Des del 1980 fins al desembre de 1998 n’han aparegut un total de 75 números, xifra que representa una periodicitat d’un número gairebé cada tres mesos; una periodicitat insòlita per a una revista de caràcter científic i centrada específicament en l’onomàstica, cosa que li confereix una particular singularitat. Afegirem que, a criteri nostre, al “Butlletí” és on queda reflectida amb més claredat la concepció oberta de l’onomàstica que propugna la Societat, i la voluntat de donar a aquesta disciplina una projecció àmplia i plural en el món del coneixement i de la recerca en general. L’anàlisi detallada del contingut de la revista posa de manifest, ben aviat, que la *diversitat* -tant al nivell dels temes com dels enfocaments- és el seu signe distintiu principal. I, segurament, la fórmula més adequada per a una publicació que pretén apropar investigadors que treballen en línies de recerca disperses, i donar a conèixer obres, experiències o activitats de naturalesa sovint molt diferenciada. (30).

3.2.6.2. Els inventaris d’onomàstica

Dins el conjunt de la recerca sobre onomàstica duta a terme a Catalunya durant el segle present, i en particular en relació amb els darrers cinquanta anys, cal fer una menció específica a allò que, a la pràctica, constitueix un “gènere” diferenciat dins la pròpia recerca: els *inventaris de toponímia* (31). Es tracta de reculls de noms de lloc, generalment de base municipal, concebuts amb caràcter “integral”: és a dir, amb la voluntat d’aplegar la totalitat dels topònims que han existit i que existeixen actualment dins l’àmbit territorial estudiat. En altres paraules, vénen a ser una mena de “diccionaris toponímics” d’una determinada àrea o zona (normalment, un municipi), la primera fita dels quals és l’estudi sobre Sant Pere de Riudebitlles fet per Cristòfor Cardús i publicat

per la Societat Catalana de Geografia el 1936, i al qual ja hem fet referència més amunt. Cal dir que les fites següents, cronològicament parlant, van ser el recull de la Riba (Alt Camp), a cura de Josep Iglésies (Iglésies, 1953), i el de Reus (Baix Camp) a cura de Ramon Amigó (Amigó, 1957).

Atès que al capítol 5 de la tesi fem una anàlisi detallada del plantejament i de l'estructura d'aquests inventaris (que, de fet, són la font principal de la recerca toponímica que desenvolupem sobre el Baix Camp), ens limitarem ara a fer unes indicacions complementàries sobre el seu abast i la seva significació. I una cosa que volem subratllar, en aquesta perspectiva, és el seu interès per al geògraf; bàsicament, perquè donen una informació de primera mà sobre les realitats territorials a què fan referència, i es converteixen, així, en un punt de partida important per a la recerca, amb independència del tipus d'explotació o d'anàlisi que vulgui fer-se. Ara bé, al costat d'aquest avantatge cal fer constar allò que, en certa mesura, pot considerar-se com un "inconvenient" derivat de la seva pròpia naturalesa: aquests reculls, donada la seva concepció minuciosa, a escala local, esdevenen uns treballs laboriosos i de realització molt lenta. Com a conseqüència, pensem que haurà de passar encara força temps fins que arribin a abastar àmbits territorials grans, com per exemple comarques senceres (32). Concretament, des de l'estudi de Sant Pere de Riudebitlles fins ara, a Catalunya, se n'han dut a terme un total de 72, dels quals fem tot seguit la relació. Cal no perdre de vista, d'altra banda, que al Principat hi ha un total de 945 municipis, i que alguns dels 72 treballs realitzats tenen un àmbit inferior al municipal (33). A banda d'això, també cal dir que hi ha diversos reculls realitzats amb uns criteris d'anàlisi prou discutibles, de forma que difícilment resistirien una crítica rigorosa. Així, doncs, els inventaris duts a terme són els següents (34):

- . Albarca (1994) (*)
- . Albinyana (1992)
- . l'Albiol (1976)
- . l'Aleixar (1962)
- . Alforja i Cortiella (1991)
- . Almoster (1968)
- . Arboli (1978)
- . Barberà de la Conca (1990)
- . Batea (1994)
- . Belltall (1987)

- . Benissanet (1980)
- . les Borges del Camp (1981)
- . Cabacés (1983)
- . Caldes de Montbui (1962)
- . la Canonja (1980)
- . Capafonts (1981)
- . Castellvell del Camp (1968)
- . Constantí (1968)
- . Cornellà (1998)
- . Cornudella de Montsant (1990)
- . Esparreguera (1989)
- . l'Estany (1988)
- . la Febró (1974)
- . Gadesa (1976)
- . Granollers (1990)
- . Gratallops (1994)
- . Gualba (1996)
- . la Llagosta (1996)
- . el Lloar (1988)
- . Martorell (1991)
- . Martorelles (1997)
- . la Masó (1985)
- . Maspujols (1966)
- . Masquefa (s.d.)
- . Montnegre (1992)
- . Mont-ral (1994)
- . Mont-roig del Camp (1999)
- . la Morera de Montsant (1984)
- . la Mussara (1963)
- . Pallejà (1991)
- . Passanant (1978)
- . Perafort (1994)
- . Picamoixons (1997)
- . la Pobla de Claramunt (1960)
- . la Pobla de Mafumet (1986)
- . Poboleda (1998)
- . Prades (1985)
- . Rasquera (1988)
- . Renau (1990)
- . Reus (1957 i 1988)
- . la Riba (1953)
- . Riba-roja d'Ebre (1974)
- . Riudecanyes (1989)
- . Riudecols (1991)
- . Riudoms (1978)
- . Sabadell (1985)
- . Sant Pere de Riudebitlles (1936)
- . la Selva de Mar (1983)
- . Sitges (1986)

- . Siurana (1995)
- . Taverdet (1999)
- . Tivissa (1984)
- . Torroja del Priorat (1998)
- . Tremp (1983)
- . Ulldemolins (1997)
- . Vallbona de les Monges (1969)
- . Vilalba dels Arcs (1985)
- . Vilablareix (1986)
- . Vilallonga de Ter (1979)
- . Vilanova d'Escornalbou (1982)
- . Vilaplana (1969-1970)
- . Vila-seca i Salou (1978)

(*) La data que indiquem entre parèntesi correspon a l'any de l'edició.

No voldriem tancar aquest apartat sense fer una menció explícita al procés d'elaboració progressiva d'aquests inventaris toponímics, i al seu abast territorial específic. D'una banda, cal notar que des del punt de vista cronològic les dates de publicació són força esparses, i no assoleixen una certa regularitat fins a partir dels anys 60; d'altra banda, al nivell merament territorial crida l'atenció el fet que una bona part dels reculls es refereixin a municipis (o parts de municipi) de les comarques meridionals de Catalunya; més concretament, a les tres comarques del Camp de Tarragona i al Priorat. La veritat és que tant una circumstància com l'altra tenen a veure amb les condicions concretes de la posada en marxa d'aquest tipus de recerca toponímica. És a dir, amb el fet que, des de l'inici i durant bastants anys, ha estat un grup d'estudiosos del sud del país el qui s'ha erigit com a pioner dins del Principat. Fem referència, sobretot, al grup encapçalat per Ramon Amigó i Albert Manent, que ha impulsat la realització d'inventaris integrals d'onomàstica a partir de Reus i la seva comarca, fins al punt de convertir l'àmbit format pel Camp i el Priorat en l'àrea més estudiada a Catalunya d'una forma sistemàtica, i amb una gran diferència respecte a la resta del país (35). Al conjunt de les terres catalanes, la realització d'inventaris d'onomàstica de caràcter integral i sistemàtic només assoleix una intensitat comparable a les Illes Balears, on un grup d'estudiosos equiparable al del Camp de Tarragona -encapçalats per Josep Mascaró Passarius, Joan Miralles i Cosme Aguiló- ha dut a terme una recerca global d'una extensió molt significativa.

3.2.6.3. L'obra de Joan Coromines

Si la segona meitat del segle vint és una etapa molt significativa dins el procés de desenvolupament general de l'onomàstica a les terres catalanes això es deu, entre altres factors, a una circumstància concreta: que durant aquest període -i, concretament, entre 1980 i 1999- han vist la llum dues obres que, en el marc particular de la disciplina esmentada, tenen una transcendència molt especial: el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat) i l'*Onomasticon Cataloniae* (OnoCat). Dues obres repetidament esmentades en aquesta tesi, i que per la seva envergadura i la seva significació territorial mereixen una anàlisi detallada; una anàlisi que farem per separat, precedida d'una menció al seu egregi autor, el lingüista Joan Coromines (36).

Joan Coromines i Vigneaux (1905-1997) és considerat com una de les figures de la romanística mundial. Bé que els seus camps de recerca i estudi comprenen branques diverses de la lingüística (dialectologia, gramàtica històrica, lingüística indoeuropea), segurament ha estat en el camp de l'etimologia on ha dut a terme una obra més dilatada, i amb una relació més directa amb l'onomàstica. De fet, les quatre obres que el filòleg Joan Solà qualifica d' "obres majors" de Coromines (el *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, el *DECat*, l'*OnoCat* i *El parlar de la Vall d'Aran*) (37) se centren fonamentalment en qüestions etimològiques. En qualsevol cas, ens sembla important fer constar, en aquest esbós sobre la significació essencial de Coromines, unes paraules de Solà que il·lustren prou bé sobre el sentit i l'abast de l'obra a què fem referència:

"Estic convençut que encara no sabem gaire què significa l'obra de Joan Coromines per al poble català i per a tot Europa. La tenim encara massa a prop, massa acabada de sortir de la fornalla (...). L'obra de Joan Coromines és sense cap mena de dubte una de les grans obres de la filologia romànica de tots els temps, una d'aquelles obres que, en tot el món i a qualsevol àmbit del saber, es produeixen molt poques vegades cada segle. Com la dels pocs autors que han revolucionat el saber, l'obra de Coromines conté, a més d'una acumulació inusual de coneixements, una part important de genialitat, d'intuïció, que fa que la ciència i el coneixement de l'home facin un salt qualitatiu important. (...) Podem afirmar de

manera indiscutible que Coromines és, a moltíssima distància, la persona que durant tota la nostra existència ha conegut més la llengua catalana en tots els seus aspectes.”

(Solà, 1995, pp. 91-92)

Fetes les remarques anteriors, passarem a continuació a analitzar les dues obres que esmentàvem a l'inici de l'apartat, tot centrant-nos en les seves “implicacions territorials” i, en definitiva, en l'interès potencial que tenen per al geògraf.

a) Consideració particular del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat)

El *DECat* fou publicat en 9 volums, que aparegueren entre el 1980 i el 1991. Bé que concebut com a “obra d'autor”, fou elaborat amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner i l'auxili tècnic de Carles Duarte i Àngel Satué. L'abast i el plantejament general de l'obra els explica Coromines al “Prefaci” del volum I, del qual extractem alguns fragments:

“Aquesta és l'obra de tota una vida. Des del 1922, data de les primeres notes preses amb aquest objecte, no he parat mai de dedicar-m'hi en forma creixent (...).

“Aquest és un diccionari que complementa en molt els reculls lexicals anteriors; i això, encara més que en mots nous, consisteix en nous significats i en dades de totes classes referents a la vida i ambient de les paraules (...). Els aspectes històric i dialectològic sorgiran en aquest, així mateix, amb un relleu particular. En definitiva, serà sempre l'etimologia l'objectiu final.”

(Coromines, *DECat*, I, p. IX)

Dins el mateix text, el nostre autor es refereix més endavant a les fonts de la recerca. D'entrada esmenta les fonts escrites, i més endavant al·ludeix a les dades recollides directament sobre el terreny; ens sembla molt il·lustratiu, en aquest punt, transcriure les seves pròpies paraules:

“A aquestes fonts escrites s’afegeixen aquí una infinitat de dades recollides personalment per mi de la boca de la gent de tot el nostre domini lingüístic. Des de la primera joventut m’ha plagut d’enraonar amb gent de sana i directa tradició lingüística que parlin amb lèxic ric, ben nostre i transmès de pares a fills, més que no après dels llibres o dels cenacles literaris -pagesos, muntanyencs i gents de mar, sobretot- i des de llavors en prenia notes, escoltant-los i dialogant, encara més que interrogant-los.”

(Coromines, *DECat*, I, p. X)

Més enllà de les consideracions del mateix autor, però, el contingut concret de cadascun dels articles del *DECat* és la millor il·lustració de la voluntat de Coromines d’exercir, a propòsit del diccionari, un veritable paper d’ “intèrpret del territori”. Si més no, en relació amb determinats termes de la llengua catalana que tenen una gran variabilitat segons les seves respectives àrees d’ús. En aquests casos, Coromines sol posar en joc el seu impressionant ventall de coneixements territorials, generalment obtinguts sobre el mateix terreny (38) i fonamentats en dues qualitats personals especialment remarcables: una gran memòria i una gran capacitat per a fer “interrelacions geogràfiques” (sobretot, a propòsit d’un nom determinat). No és estrany, en conseqüència, que la major part dels articles del *DECat* siguin riquíssims en dades geogràfiques: bé per les dades descriptives de llocs que s’hi inclouen, bé per la toponímia que aporten, bé per les reflexions que fa el mateix autor sobre el sentit de determinats termes o de determinades accepcions amb un contingut geogràfic important. Per tot plegat, pensem que l’explotació de les dades del *DECat* des del punt de vista de la geografia és una tasca que està en gran part per fer (39), i que ofereix unes possibilitats d’aprofundiment extraordinàries.

Com a corol·lari de les consideracions anteriors, transcrivim una sèrie de fragments del *DECat*, extrets de l’article COLL, en els quals pensem que és prou perceptible la riquesa i la varietat de la informació geogràfica donada. Concretament, aquí l’autor es refereix a l’accepció de *coll* com a “muntanyola, turó baix”, que coexisteix amb l’altra accepció, més habitual, com a “pas elevat entre muntanyes” (totes dues, en principi, procedents del llatí COLLIS). Diu respecte d’això, Coromines:

“L’accepció “pujol” és avui estranya al català central i desconeguda o poc conscient en la major part dels nostres parlants. Però la zona en què això domina és vasta. No se’n comencen a trobar gaires proves fins a les serres entre el Camp i l’Ebre (...). Però a la Ribera d’Ebre se sent a parlar de *colls* muntanyencs pertot: allí hi ha potser la zona de màxima intensitat (...). Això ja comença una mica a les Garrigues (Juncosa, *coll dels Estinglars*), però sobretot en el Priorat (...); després a Ulldemolins, la Morera, Falset, Marçà, Capçanes, les Vilelles, Torre de l’Espanyol, Porrera, moltíssim a Torroja i Móra la Nova (...) Més enllà en tinc nota, valencià endins, a Bel, Bellestar, el Boixar, Coll de Cabres, Xiva, Palanques, Vallibona, Xert, Canet lo Roig, Traiguera, Càlig, Sant Mateu, Albocàsser, Salzadella, més enllà a Borriol, Vilafamés, Xodos, Costur. (...) Des de Castelló de la Plana cap al Migjorn sembla que cessa decididament, i només el trobo en el sentit de “collada” a Castelló (...). En un bon nombre de pobles, especialment cap als Ports, m’expliquen que distingeixen entre *coll* (“muntanyeta”) i *collet* (“collada”), i així ho constato inequívocament, pels exemples, a Bel, Boixar i Xiva de Morella (...). Altrament, l’accepció d’ “eminència” no és només del continent (...); a Solleric, almenys, fan la mateixa distinció que en els Ports de Morella, reservant *collet* per a la idea de “collada”. Ara bé, hi ha una accpció particular mallorquina, “coll d’agafar tords”, que en definitiva prové de la de “turonet”, perquè en tals llocs és on els capturen, i observem que el sentit llavors és fixat en el terreny, car tals indrets tenen nom propi permanent: *Coll d’en Cassola* a Valldemossa, *Coll d’en Pelut* i *Coll de Ses Oliveres* a Solleric, i molts més en altres pobles.”

(Coromines, *DECat*, II, p. 825) [La cursiva és de l’autor].

b) Consideració particular de l’*Onomasticon Cataloniae* (OnoCat)

L’*Onomasticon Cataloniae* és un diccionari etimològic que fa referència, segons l’enunciat que subtitula l’obra, “als noms de lloc i als noms de persona de totes les terres de llengua catalana”. Concebut, a semblança del *DECat*, com a obra d’autor (40), consta de 8 volums que s’han anat publicant entre el 1989 i el 1999. Tot i això, entre el primer volum i el segon hi ha un canvi de criteri en l’ordenació dels materials prou significatiu: mentre que el primer (1989) és dedicat a la toponímia antiga de les Illes Balears (i redactat conjuntament per Joan Coromines i Josep Mascaró Passarius), d’acord amb un criteri d’ordenació dels articles per regions geogràfiques, el segon (1994) adopta l’ordre alfabètic, que continuarà fins al darrer volum (41).

Atès que l’*OnoCat* és una obra que es va concebre als inicis dels anys 30 i que ha tingut un procés de gestació molt llarg (interferit, sobretot, per les circumstàncies de la guerra

civil i la postguerra), i que per aquest motiu va generar una gran expectació abans de la seva publicació (42), creiem que val la pena, abans d'analitzar-ne el contingut, reproduir alguns fragments d'un text que Coromines va escriure l'any 1953, en què explicava les motivacions, el plantejament general de l'obra i el mètode de treball seguit (43).

“L’Onomasticon Cataloniae serà un vast recull d’onomàstica que enregistrarà i explicarà etimològicament tots els noms de persona, antics i moderns, emprats dins el domini lingüístic català (...) així com tots els noms de lloc (...) en la més ampla accepció del mot: noms de llocs habitats, indrets (sigui quina sigui la importància de cada un), noms de cursos d’aigua o d’estanys, noms d’accidents orogràfics, de cases aïllades, de coves, fonts, arbres renomats, etc. (...).

“(...) Però tant els anys 30 com els anys 50-60 fou sobretot amb el nostre esforç personal que l’Onomasticon va haver de comptar, àdhuc per a la recollida de toponímia viva sobre el terreny. Combinant tots aquests materials amb els recollits per en Casacuberta vers 1921 - 1923 (...), una zona molt vasta, corresponent als territoris de 2.000 municipis (més de 3.000 pobles) ha estat completament explorada, 1.600 enquestats per mi mateix i 394 pels nostres diferents col·laboradors. Aquests municipis comprenen la totalitat del domini lingüístic català d’Espanya i de França, més Andorra, la Vall d’Aran i tot l’Alt Aragó fins a Navarra (triangle Graus-Benasc-Ansó).

“L’Onomasticon Cataloniae s’ha proposat donar un catàleg exhaustiu de la toponímia viva. Amb vista a aconseguir-ho hom ha recorregut a diversos mètodes convergents i a enquestes reiterades. Es despullen en primer lloc les fonts escrites: mapes, plans, cadastres, guies, geografies, monografies municipals (...). Tots aquests materials escrits i orals són de seguida convertits en cèdules i transcrits en llistes, de manera que, en fer sobre el lloc l’enquesta definitiva, una gran part de la toponímia municipal és ja coneguda de l’enquestador (...).

“L’enquesta té lloc quasi sempre damunt un cim o pujol o un altre punt dominant, tot fent sovint un tomb circular, com sigui que la memòria visual és sempre molt més fecunda i que aquest procediment es presta menys a malentesos. Però, a la fi de l’enquesta, es procedia a un interrogatori per grups semàntics (fonts, rierols, estanys, cims, cases, etc.), insistint, sobretot, en els accidents particulars més susceptibles d’esmunyir-se a la memòria visual (coves, gorgues, ermites, capelles annexes, etc.), cosa que forneix sempre dades suplementàries. (...)

“Atès el fet que la finalitat de l’Onomasticon és sobretot lingüística, no sempre és necessària una localització absolutament precisa de cada nom de lloc: ens basta veure’l i situar-lo aproximadament en el mapa municipal, cadastral o general (...). És clar que mai deixarem d’anotar totes les particularitats semàntiques que poden aclarir l’origen del nom: situació de l’indret, color i estructura del terreny, nom dels antics propietaris coneguts, etc. (...) La toponímia fluvial i marítima és també objecte d’un estudi especial (...). Pel que fa a l’antroponímia i la toponímia antigues, hem procedit personalment a despullaments molt extensos de tota mena

d'obres, àdhuc de moltíssims documents inèdits d'arxiu (...) No cal dir, però, que *el nostre coneixement dels indrets i de l'orografia de tot el domini (...) ens ha permès d'identificar, en documents de tota mena, una part enorme de noms que els historiadors no haurien estat mai en condicions de localitzar (...)*; no són tan sols les enquestes sistemàtiques el que ens ha donat aquest avantatge, *ans encara més les nostres excursions i caminades incessants al llarg del país, que ens han permès fixar dins la memòria una quantitat, ben cert única, de noms de lloc, importants o d'importància menor. (...)*

“La massa de materials reunits és des d'ara imponent. Suposant una mitjana de 200 noms de lloc per municipi (...), la massa de topònims vius recollits fins ara conté més de 400.000 noms, als quals cal afegir desenes de milers de noms antics, de topònims estrangers arreplegats per a la comparació, de noms de persona antics i moderns i de cèdules pròpiament etimològiques. (...) Els materials de l'Onomasticon seran una mina immensa, quasi inexhaurible, de dades d'un valor incomparable per a l'historiador de la llengua, per al dialectòleg i per a l'investigador del lèxic català. (...)”

(Coromines, *OnoCat*, I, pp. VII-XIII. Original de 1953) [La cursiva és nostra].

La transcripció, bé que extractada, del text de referència, ens permet fer una sèrie de consideracions a propòsit de l'obra. D'entrada, constatem que els vuit volums de l'*OnoCat* no es corresponen ben bé, quant al contingut, a allò que asseverava Coromines el 1953: no es tracta d'un diccionari-inventari de *tots* els noms de lloc i de persona del domini lingüístic, com inicialment s'havia previst, sinó tan sols d'una selecció de noms; tal vegada aquells que s'han considerat lingüísticament més significatius. De fet, com hem tingut ocasió de ressenyar, Coromines plantejava una obra amb un doble objectiu: *enregistrar i explicar etimològicament* els noms; la magnitud de l'empresa i la dificultat de dur-la globalment a terme per damunt de les vicissituds permeten entendre, a criteri nostre, que l'obra final s'aparti de les previsions inicials. L'*OnoCat* -l'obra finalment publicada- no inventaria ni dóna l'etimologia de la totalitat de l'onomàstica catalana, i fins i tot queda molt lluny d'aquesta pretensió (només caldria comparar el nombre final de topònims analitzats amb la xifra de 400 000 noms que esmenta, en un moment donat, Coromines). Ara bé, sí que se'l pot considerar com un primer “diccionari etimològic de l'onomàstica catalana”, plantejat i realitzat amb uns criteris bastant similars als del *DECat* (tot i que segurament amb una intervenció dels col·laboradors, a l'*OnoCat*, prou més gran). I si aquest “diccionari etimològic” es complementa amb la importantíssima informació onomàstica continguda al *DECat*, estarem en condicions de concloure que,

malgrat que Coromines no hagi dut a terme un *Onomasticon Cataloniae* ajustat al pla previst inicialment, la globalitat de la seva obra es pot interpretar com un grandios “diccionari etimològic de la llengua i de l’onomàstica catalana”, que segurament no admet comparació amb cap iniciativa d’aquesta naturalesa duta a terme als països de la Romània.

Feta la consideració anterior, passarem a fer una sèrie de remarques relatives al contingut de l’obra. D’entrada, hem de subratllar que l’ “interès geogràfic potencial” de l’*OnoCat* és, en qualsevol cas, més elevat que el del *DECat*; senzillament, perquè l’objecte de l’obra no és ja el lèxic comú o general, sinó, d’una forma específica, els noms propis geogràfics, o sia, la toponímia (per a ser més precisos, hem de dir la toponímia i l’antroponímia). Qualsevol entrada de l’*OnoCat*, per molt que se circumscriui a qüestions lingüístiques, té un vessant geogràfic innegable: si més no, fa referència a un *lloc*, actual o antic, amb tota la seva “significació territorial” (que, en alguna mesura, complementa la seva “significació lingüística”). Els diversos apartats en què s’estructuren les entrades, de fet, tenen un component territorial que podrà variar de grau però que gairebé sempre és rellevant: des de la descripció del lloc en qüestió fins a les referències bibliogràfiques i/o documentals, passant per les consideracions fonètiques i dialectals i acabant, finalment, en allò que és l’objecte central de cada article: la interpretació etimològica del nom (aspecte que sol ser, d’altra part, el que té unes implicacions més directament relacionades amb l’espai, i amb la percepció d’aquest espai per part dels parlants). Cal dir també que dins l’apartat etimològic de cada article és on es desplega generalment, amb la màxima amplitud, el ventall de coneixements geogràfics adquirits sobre el terreny per l’autor, al llarg de la seva vida. Un aspecte que, d’altra banda, no podem considerar com a circumstancial o secundari dins la seva metodologia de treball, com el mateix Coromines ens aclareix al text que hem transcrit més amunt. Com a il·lustració de les consideracions anteriors reproduïm, a continuació, diversos fragments de sengles articles de l’*OnoCat*, en els quals pensem que queda especialment palesa la dimensió geogràfica dels arguments que desenvolupa Coromines, a propòsit de la interpretació etimològica de cadascun dels topònims (44):

“ALFORJA. La important vila a l’extrem nordoest del Camp de Tarragona. (...) Ja des del punt de vista geogràfic és ben convincent que ens deixem guiar vers

l'etimologia pel Coll d'Alforja, al peu del qual es troba el poble: coll, sempre tan anomenat com el poble mateix, puix que constitueix el pas més important des del Camp al Priorat, pel qual la carretera de Reus a Cornudella travessa la serra limítrofa del Camp. I això ens duu a l'arrel aràbiga *frǵ* 'obrir, fer espai, fendre, partir, separar'; arrel viva i d'ús general en l'àrab de pertot i de sempre. *Alfurǵ* o *Al-fūrǵa* és doncs, en general, 'l'obertura', 'la separació', i en particular 'portell, obertura practicada per donar pas'. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, II, p. 129)

"BALSARENY. Vila important entre Bages i Berguedà (...); edificada en una vora del Llobregat damunt un pendent d'arenisca; nom que he explicat ja en *Estudis de toponímia catalana*, I (...) Es pot donar per segur l'ús adjectiu (ARENEUS) en el nom BALTEUM ARENEUM, "balç arenós."

(Coromines, *OnoCat*, II, p. 330)

"COMIOLS. Pas de muntanya, entre el Segre mitjà i el Pallars Jussà (...). El lloc ben conegut és el famós *Pas de Comiols*, la fonda collada de la serra separadora del Pallars Jussà i les terres urgellenques d'Artesa, Tàrrega, etc. És el pas de carretera més ràpid i breu des de la Catalunya central, cap al Pallars, en la *Serra de Comiols*, que uneix la Serralada de *Montsec* a les carenes d'*Isona* i *Boumort*. El llogaret de *Comiols*, agregat al més conegut i antic *Folquer*, i incorporat al municipi d'Anyà (Segre), ha estat sempre d'humil importància: 16 petits edificis, amb 28 habitants a primers de segle, abans del despoblament creixent dels nostres dies. (...) L'etimologia salta a la vista, si tenim present el caràcter, primordial en aquest nom, del pas de muntanya: COLLES MEDIOLOS 'collets intermedis' (entre Urgell i Pallars). (...)"

(Coromines, *OnoCat*, III, pp. 417-418)

"FORMENTERA i FORMENTOR. No he cregut mai en l'etimologia llatina FRUMENTARIA, 'illa de blats'. Perquè: 1r: No hi ha cap testimoni antic de l'afirmació que els romans explotessin l'illa per a la producció de cereals (...) 2n: La denominació FRUMENTARIA no solament està documentada (...) en autors de l'Antiguitat, romana o grega, sinó que, segons les dades de Macabich, és una llatinització molt tardana del nom català, contemporània de la reconquesta (...). 3r: Formentera em sembla nom inseparable lingüísticament del d'un altre lloc balear, FORMENTOR, i quant a aquest és encara més evident que no pot tenir res a veure amb FRUMENTUM (...). Doncs bé, l'etimologia de *Formentera* és paral·lela a la de *Formentor*. Els marins àrabs i moros que freqüentaven la mar nostra des del segle VII (...) sentien com els llatins i hispans al·ludien a aquesta illa amb el terme plural PROMONTORIA, referint-se als dos caps: el de Barbaria i el de la Mola. El navegant, que no s'acosta gaire a aquesta illa, i solament la veu de lluny (...) solament veu aquests dos caps tan elevats i a penes arriba ni a albirar la llenca de terra estreta i baixa que els uneix. Els viatgers moros cregueren, doncs, que

PROMONTORIA, 'els dos caps' era el nom propi de l'illa (fins llavors anomenada *Ebusus Minor* o bé innominada), i l'usaren com a tal. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, IV, p. 257)

"FREDES. Poble valencià, arran del trifini entre el País i les comarques del Baix Ebre i el Matarranya. (...) Etimologia: Encara que ara forma tot un nucli de cases juntes, en el fons de la "Foia de Fredes", primer seria un escampall de masos (Llatí VILLAS), ben cert VILLAS FRIGIDAS, car tothom tindrà present que és un dels pobles més enlairats dins l'alt massís dels Ports de Beseit-Tortosa-Tinença. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, IV, pp. 277-278)

"GAVARRESA, Riera. El gros afluent esquerre del Llobregat, que hi desemboca a Artés, provinent de la serra d'Alpens (...). El sentit etimològic és 'riera que passa per paratges embardissats, bosquetans.' (...) El nom es repeteix en forma paral·lela en zones ben apartades dins el nostre domini, i amb les conegudes variants fonètiques del nom de la gavarrera: la *Gavarrera*, important riuet que travessa tot el gran terme d'Ibi, fins a desembocar pels de Castalla i Tibi. *Gavardesa*, nom de lloc antic a l'alta Ribagorçana, a Silui, prop de Vilacarla, a 1060. (...) Serrat de la *Gavarresa*, terme de l'Aulet, partida de Pallerol. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, IV, p. 337)

"MALREM, Coll de. A la frontera (...) entre l'Alta Garrotxa (terme de Beget), el Vallespir i la vall de Molló (Camprodon). El mot *rem* aquí és variant de *reng* en el sentit de 'renglera o reguera d'herba' o altres plantes (...). A la costa empordanesa hi ha també collades on els vents semblen formar rengleres d'herba, comparables als rengs que va deixant el dallaire quan dalla. El mot *reng* (*rem*) s'ha aplicat també a rengleres o rams de ruixats quan plou. El Coll de *Malrem* és en altures ben tempestuoses que justifiquen el qualificatiu de *mal*; segons un tipus toponímic que apareix, en formes comparables, en bastants paratges muntanyosos, com les *Comes del Maltemps*, a Talteüll, Rosselló. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, V, p. 144)

"RASQUERA. Poble de la Ribera d'Ebre, uns 35 km al N de Tortosa, en un amplit de la Serra de Cardó, 3 km a l'esquerra del riu. (...) Etimologia: Les dues terceres parts del terme de Rasquera corresponen a la Serra de Cardó, molt alta, plena d'escarpades cingleres; i aquestes comencen 300 o 400 m al S del poble. Deu ser, doncs, un derivat en *-era* de RESCO-, la base romànica del mot que va donar el

castellà *riesco* (avui *risco*) (...). *Rascafria*, poble de l'alta vall del Lozoya, província de Madrid < *Resca fria* = 'riscos fríos' (plural neutre de RESCO- 'cingle'). És una vall geliosa i encinglerada. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, VI, pp. 345-346)

"SOPEIRA. Important vila de Ribagorça, situada vora la Noguera, al peu del congost d'Escales, una dotzena de quilòmetres aigües avall del Pont de Suert, a poc més de mig camí d'Areny. (...) Etimologia: SUB PETRA, 'sota el penyal', al·ludint al gegantesc penyal rocós de la serra de Sant Gervàs, que li cau directament al damunt, i és la que forma la barrera del Pas d'Escales. (...)"

(Coromines, *OnoCat*, VII, p. 159)

3.2.6.4. L'aportació de la cartografia

Un vessant significatiu de l'onomàstica catalana, mereixedor d'una atenció particular per les seves profundes implicacions amb la geografia, és el que pren la cartografia com a suport i com a punt de referència bàsic. Concretant una mica més, hem de dir que la "toponímia cartogràfica" (o sigui la toponímia recollida als mapes, sobretot els d'escales més grans) té, si més no potencialment, un interès de primer ordre. D'una banda, de cara a transmetre un determinat tipus d'informació sobre el territori i els seus elements a la persona que consulta el mapa; d'altra banda, i en un sentit ja més especialitzat, pot esdevenir una font a tenir en compte dins la recerca toponomàstica en general (45). Per aquests motius, i tenint present que la cartografia, tant al nivell tècnic com en el pla qualitatiu, ha experimentat un desenvolupament important, sobretot a les tres darreres dècades, pensem que convé fer-hi una referència específica i tractar d'esbrinar en quins aspectes ha fet una aportació tangible a la toponímia catalana.

En general, els estudiosos de l'onomàstica han tendit a considerar la cartografia com una font secundària i amb un interès, de cara a la recerca, circumscrit a determinats tipus de mapes o a determinades escales; altres vegades aquest interès ha estat més aviat instrumental, en el sentit que ha fet èmfasi en l'ús de la cartografia com a "suport de la recerca", com a auxiliar imprescindible per a representar els noms en l'espai, més que no pas com a objecte específic d'anàlisi. Aquesta tendència, de fet, s'explica per una

diversitat de motius: el desenvolupament tardà de la cartografia d'escala grans (per exemple, entre 1:100.000 i 1:5.000), que són les idònies per a situar els noms amb un cert grau de precisió; l'ús escàs que han tingut els mapes com a "font documental substantiva" per a fixar els noms, enfront d'altres tipus de documents: escriptures, capbreus, manuals notariaus, llistes de caràcter contributiu, etc.; finalment, entre altres motius, cal fer esment del tractament escassament rigorós que ha acostumat a tenir la toponímia dins el procés tècnic cartogràfic, i sobretot al nivell dels organismes cartogràfics oficials quan han elaborat mapes de territoris amb llengües diferents de l'oficial (46). Tot i això, creiem important insistir en el fet que, adequadament utilitzada, i respectant uns criteris de rigor bàsics, la cartografia és un "suport" per a la recerca toponímica dotat d'un valor excepcional (i poques vegades aprofitat en totes les seves possibilitats). No tan sols perquè permet resoldre amb eficàcia i claredat el problema de la "fixació" dels noms en l'espai, sinó també perquè, inserida en cartografia, la toponímia veu potenciada extraordinàriament la seva funció com a "mitjà d'expressió" de les realitats territorials; només s'ha de veure, en aquest sentit, que mentre que la descripció i l'explicació per escrit de l' "àmbit de significació" d'un topònim pot ser llarga i prolixa, i a vegades difícilment intel·ligible, la representació cartogràfica d'aquest "àmbit de significació" pot ser molt senzilla i resultar, al cap i a la fi, molt més expressiva. Sobretot, quan la persona interessada està prou entrenada per a interpretar un mapa topogràfic amb tot el detall possible i és capaç de fer-ne una lectura crítica (47).

Passarem a continuació a analitzar, en el marc concret de Catalunya, l'evolució que ha registrat el tractament i l'ús de la toponímia en la cartografia que s'ha anat produint al llarg del segle. Val a dir, respecte d'aquest període, que tot i que les fites més rellevants del procés tenen lloc en els darrers cinquanta anys, el fet de remuntar-nos a la primeria del segle ens permet tenir una perspectiva més àmplia i adoptar uns criteris d'estudi més acurats. Cal no perdre de vista, en aquest sentit, que la preocupació pel vessant toponímic de la cartografia -sobretot, de la cartografia de sèries oficials- comença a detectar-se a casa nostra a partir de la segona dècada del segle XX (48). Concretament, el primer projecte cartogràfic oficial en què la toponímia és objecte d'una atenció especial és el Mapa de Catalunya, a escala 1:100.000, impulsat per la Mancomunitat i dut a terme pel seu Servei Geogràfic. M. Carme Montaner, que ha estudiat la producció

cartogràfica d'aquest període a la seva tesi doctoral, escriu, a propòsit d'aquest projecte, les paraules següents:

“Per al Mapa de Catalunya, doncs, la toponímia esdevenia un element molt important. En els primers anys del Servei no queda clar si hi va haver algun tipus de projecte relacionat amb la toponímia. Amb anterioritat a la dècada dels anys vint no es va publicar cap full i només es va arribar a presentar acabat el ja esmentat full 43 [Servei Geogràfic de la Diputació de Barcelona, 1918, *Les Goles de l'Ebre*]. En aquest full figuren els noms dels corresponsals per a la recollida (...), però en desconeixem els procediments i qui ho recollia. La situació va canviar amb la creació l'any 1921 de l'Oficina de Toponímia i Onomàstica, dins la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquesta oficina, sota la direcció de Josep M. de Casacuberta, seria l'encarregada de supervisar la toponímia dels fulls del Mapa Geogràfic. Fins l'any 1924 en què fou suprimida, (...) dugué a terme una gran tasca de recollida de noms de lloc de Catalunya. En el moment de la seva supressió havia revisat els fulls de Barcelona, Vilanova i la Geltrú, Tortosa, Goles de l'Ebre, Ulldecona, Horta i Andorra. Malgrat la seva desaparició (...), es tornaria a reorganitzar durant la República sota la supervisió del filòleg Joan Coromines.” (49)

(Montaner, 1995, p. 249)

Als anys successius, i sense moure'ns específicament del camp cartogràfic, cal subratllar una sèrie d'articles sobre temes de toponímia publicats per Pau Vila en diversos mitjans de comunicació. Es tracta d'una sèrie de reflexions que podem considerar com una de les primeres aportacions, des d'una perspectiva geogràfica rigorosa, fetes a Catalunya sobre la qüestió que ens ocupa (50). Sobretot ens hem de fer ressò d'un dels articles, titulat *El desgavell toponomàstic del mapa espanyol de Catalunya*, de l'any 1934, perquè la crítica que fa del mapa topogràfic de l'Estat (en els fulls relatius a Catalunya) resumeix tot un estat de coses, que feia anys que durava i que, malgrat tot, encara perdurarà unes quantes dècades més. N'hem extret alguns dels paràgrafs més significatius, perquè pensem que tenen un gran valor testimonial:

“En llegir un full qualsevol dels que afecten a Catalunya, hom s'adona tot seguit que en la fixació de la nomenclatura no ha precedit cap criteri filològic, ni encertat ni desencertat. Hom diria que en aquest cas tan delicat s'ha aplicat ben a tort aquella dita que “el nom no fa la cosa”. No és pas que volguem dir que els noms de les terres catalanes s'han posat en castellà, per ésser la llengua oficial de l'Instituto Geográfico. No. Si hagués estat així hi hauria almenys una directriu, la de castellanitzar la nostra toponomàstica, directriu censurable sota el punt de mira

filològic i geogràfic, però almenys hi hauria un criteri. Ara no n'hi ha cap. Els noms apareixen ací en català, allà en castellà, sovint les denominacions són bilingües, més sovint hi ha errors ortogràfics, i de vegades el nom apareix tan desfigurat que en preguntar la gent de la contrada ningú no us sap donar raó d'on sigui ni del que sigui. (...)

“Prenguem, per exemple, algun dels fulls recentment apareguts. El full d'Isil -nom de la població que la gent del país anomena “Gil”-, full que porta el número 149 i que correspon a les capçaleres de la Vall d'Aran i del Pallars Sobirà, presenta mostres de tota mena de noms que estan bé: la Creu, Cireres, Ull de Garona, Pic de l'Home; en canvi trobeu: Cap de Puch, Comachireta, per Coma Gireta, o castellanitzacions com aquestes: Turón de la Montaña de Betlàn, Cabaña del Clot del Oso, o Cap de la Serra de los Cinco Pueblos. Al costat d'aquest garbuix hi ha inconseqüències a tocar, com l'escriure “Macizo” de Berel, i paral·lelament “Pla” de Berel, és a dir, en el primer la toponímia és castellana i en el segon és catalana, amb l'additament que el mot toponomàstic “Berel” ha d'ésser “Beret”, com sap qualsevol excursionista de casa nostra, perquè ho diu tota la gent de la contrada. Ultra aquestes anomalies, que un coneixedor del terreny pot corregir, figuren en el mapa barbarismes desorientadors com aquests: Collado Rouche, Rapa del's Argulls, Colladas del's fils des Argulls, que hom no sap ni de què es tracta ni què vol dir. (...)

“La toponímia d'aquests fulls, doncs, apareix esguerrada pels errors ortogràfics, per barrèges de català i castellà, per castellanitzacions, per haver pres noms genèrics com a noms propis, i també per donar importància a denominacions sense relleu en el país, negligint en canvi noms, accidents topogràfics o de fets humans sobresortints. Aquesta desfiguració dels noms locals pel que respecta a Catalunya constitueix el defecte més greu que, per a nosaltres, té el mapa espanyol. I entenem que no es pot permetre que s'introdueixin, amb la garantia de grafies estampades en una publicació oficial, errors crassos, deformacions bàrbares, com les que abunden en aquest mapa. Avui, que l'excursionisme i el turisme es van estenent per tot Catalunya, es crearia un divorci entre les formes concretes usades pel poble i les desfigurades escampades pels fulls del mapa. A la llarga en resultaria una confusió, i acabariem per no entendre'ns. A més, ara que geòlegs, geògrafs, botànics estrangers recorren la nostra terra en pla d'estudi, no podem deixar que s'estengui en les publicacions científiques del món una nomenclatura nostra malmesa, desballestada.”

(Vila, ed. 1979, pp. 322-324)

El “desgavell toponomàstic” a què fa referència Pau Vila l'any 1934 perdurarà encara, tal com hem dit, algunes dècades més, afavorit d'altra part per l'hostilitat amb què foren tractades durant la postguerra, des de les instàncies oficials, les cultures no castellanés de l'Estat. Tot i això, en un context internacional de progressiva revaloració dels noms geogràfics i dels noms de lloc genuïns, que es comença a concretar a la dècada dels 60

(51), cal situar les primeres iniciatives col·lectives en el sentit de reclamar un tractament rigorós de la toponímia cartogràfica. En particular, hem de referir-nos a la tasca de correcció de la toponímia dels mapes de l'Institut Geográfico Nacional, empresa amb caràcter voluntari per diverses persones vinculades al moviment excursionista, durant els anys 70 (52). Aquesta tasca va tenir com a precedent una iniciativa de Lluís Solé i Sabarís, l'any 1954, consistent en la revisió de dinou fulls de la sèrie 1:50.000 del *Mapa Topográfico Nacional* (MTN) corresponents a la zona pirinenca i prepirinenca. En aquest treball, que, segons explica Andreu Romà, fou emprès a la pràctica per la Secció de Geografia del Centre Excursionista de Catalunya, col·laborà una dotzena llarga de persones. El resultat fou una proposta de correcció d'un total de 1.819 noms, que Solé Sabarís va presentar al II Congrés Internacional d'Estudis Pirinencs, a la data esmentada (53).

Les tasques de correcció toponímica de la cartografia oficial sobre Catalunya van començar a tenir una plasmació concreta l'any 1977, en què l'Institut Geográfico Nacional va publicar quatre fulls del MTN a escala 1:50.000 -els números 149, *Isil*; 150, *Noarre*; 181, *Esterra d'Àneu*, i 182, *Tirvia*-, en un sol full, amb els noms de lloc ben escrits i adequadament situats. Segons Andreu Romà, aquest mapa, que fou editat amb motiu del centenari de l'excursionisme català, "és la primera publicació de l'Institut Geográfico amb la toponímia catalana correcta" (54). Tot i aquest significatiu canvi d'actitud, la cartografia oficial sobre Catalunya dels anys immediatament posteriors continuarà presentant una toponímia molt deficient, malgrat la persistència dels esforços per assolir la seva millora. El mateix Andreu Romà, en un article de 1980, explica que del total d'esmenes proposades al mapa provincial de Lleida, 1582, només 271 -un 20%- foren plenament tingudes en compte (55). I aquest cas val tan sols com a exemple. De tota manera, al tombant dels anys 80 es produeixen diverses circumstàncies que afavoreixen un nou enfocament de la qüestió: d'una banda, la producció generalitzada per part de l'Institut Geográfico Nacional de fulls del MTN a escala 1:25.000, en relació amb els quals la voluntat de respectar íntegrament la toponímia autòctona és cada cop més explícita (56); d'altra banda, la centralització del procés de correcció per part de l'Institut Cartogràfic de Catalunya. Aquest ens, creat per llei del Parlament l'any 1982, assumeix la funció d'organisme cartogràfic propi de la Generalitat de Catalunya, i, com a tal, passa a coordinar la col·laboració amb els programes de cartografia oficials de

l'Estat. Per això, doncs, podem considerar que el període de referència (1982-1984) marca la fi d'una època de la cartografia estatal, caracteritzada per un tractament desconsiderat, quan no despectiu, de la toponímia del país, i l'inici d'un període de normalitat que, després de tot, no té precedents en la història de la cartografia espanyola.

Quant a l'aportació en general de l'Institut Cartogràfic de Catalunya -a banda de la seva intervenció en la cartografia estatal, a la qual acabem de fer esment-, cal subratllar la transcendència toponímica d'un dels projectes cartogràfics principals que ha desenvolupat: l'elaboració progressiva del Mapa de Catalunya a escala 1:5.000. Es tracta d'una tasca rellevant, sobretot, pel nombre de topònims aplegats i pel fet d'haver estat tractats informàticament, la qual cosa ha permès la formació d'un banc de dades que, de cara al futur, ofereix unes possibilitats d'explotació que poden arribar a ser molt àmplies (57). S'ha de dir també que, amb caràcter previ a la materialització d'aquest projecte, el mateix Institut va editar unes "bases metodològiques" per a la recollida, l'ordenació i la sistematització dels topònims que, a banda de servir com a criteri per als treballs propis, han estat un punt de referència per a molts altres treballs (58).

Finalment, com a dada complementària en relació amb les aportacions sobre toponímia fetes des del camp de la cartografia, cal fer esment de les iniciatives dutes a terme, a Catalunya, per part d'altres organismes administratius; concretament, pels serveis cartogràfics de la Diputació de Barcelona i la Corporació Metropolitana de Barcelona, i en un període que va de la primeria dels anys setanta a mitjan anys vuitanta (59). Es tracta d'uns treballs d'un abast territorial més restringit que els esmentats més amunt, però, tot i això, el fet d'ésser plantejats a una escala gran (en concret, 1:10.000 i 1:5.000) va permetre en el seu moment l'arreglada d'un nombre de topònims important. Són, en qualsevol cas, uns precedents significatius de les iniciatives desenvolupades posteriorment -sobretot, per part de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

3.3. L'aportació de la toponomàstica a l'estudi i el coneixement del territori: un assaig de valoració global

L'anàlisi de les fites principals en l'estudi sistemàtic de la toponímia catalana, fet al llarg del capítol, ens ha permès "construir" un enquadrament general del procés i fer un èmfasi específic en les iniciatives que hem cregut més rellevants i més transcendents, sobretot des de la perspectiva de la geografia i del coneixement del territori. Després d'aquesta primera remarca, pensem que és oportú un assaig de valoració del conjunt d'aquestes aportacions. Tot i això, som conscients, com ja assenyalàvem a l'inici del capítol, que seria important disposar d'una perspectiva cronològica més àmplia (o sigui, d'un distanciament temporal més gran) per poder formar-nos un judici més fonamentat i rigorós.

D'entrada, observem de forma molt clara que en l'evolució de la toponomàstica catalana hi ha una notable diversitat d'aportacions (tant a nivell temàtic com de contingut), que, a més, es concentren força en el temps. A criteri nostre, aquestes dues característiques no són fruit de l'atzar. Si existeix una tal diversitat, és perquè el mateix camp d'estudi de l'onomàstica apunta a una multiplicitat de perspectives, d'interessos i de possibles enfocaments; essent, a més, un camp novell de la ciència, no ha d'estranyar una certa "dispersió d'objectius" dins el col·lectiu d'estudiosos i interessats en la matèria. Pel que fa a la concentració en el temps (és a dir, el fet que a les tres o quatre darreres dècades la recerca toponomàstica cristal·litzi en una sèrie d'obres i d'iniciatives d'una gran significació), pensem que és important d'enquadrar les coses dins el marc evolutiu global de la toponomàstica catalana. Hem pogut veure, en aquest sentit, que en els seus cent cinquanta anys d'existència les vicissituds han estat múltiples, i que ha calgut preparar el terreny en diversos nivells (sense anar més lluny, el de la normalització de la llengua) abans de poder recollir uns fruits consistents. Dificilment es pot explicar una realitat de gran envergadura, com els diccionaris etimològics de Coromines, sense tenir presents els seus llargs i complexos antecedents; d'una manera similar, tampoc es pot explicar l'interès que desperta actualment, a nivell col·lectiu, el camp de l'onomàstica, sense tenir present el paper que l'excursionisme va desenvolupar en un primer moment (al final del segle XIX i l'inici del XX) com a "desvetllador" de la curiositat per l'estudi del territori amb una projecció social prou important.

Un altre aspecte que tampoc no podem deixar passar per alt és la importància de la dimensió geogràfica que ha tingut, i que té, en general, la recerca toponomàstica que s'ha fet al país. Bé que moltes vegades la valoració que s'ha fet d'aquesta recerca s'ha circumscrit al pla estrictament filològic, pensem que és també molt rellevant -i, a vegades, desconeguda- l'aportació de la toponomàstica a un coneixement més profund i més acurat del territori. Els diversos àmbits d'anàlisi que hem analitzat al llarg del capítol ens han permès, a diversos nivells i amb les matisacions necessàries, posar-ho de manifest.

Finalment, creiem que és també molt important fer esment d'una actitud, d'una veritable manera de fer, que és a la base de gairebé totes les iniciatives que s'han dut a terme en toponomàstica -a títol individual o col·lectiu- durant el període considerat: l'afany de servei al país. Un afany orientat a preservar, enaltir o donar a conèixer un patrimoni riquíssim, que, per les circumstàncies de la nostra època, es troba en molts indrets en perill de deteriorament o de desaparició.

En qualsevol cas, la valoració global que fem de tot el procés va en un doble sentit: d'una banda, pensem que el moment actual de la toponomàstica catalana és especialment significatiu; es disposa d'una tradició d'estudi que comença a ser sòlida i vigorosa, i caracteritzada per una continuïtat molt remarcable; es disposa també d'unes obres d'una rellevància extraordinària, que esdevenen uns referents obligats de cara al futur; hi ha un interès col·lectiu (i de caràcter multidisciplinari) per aquest camp de recerca que segurament mai no havia pres unes dimensions com les actuals. D'altra banda, també cal reconèixer que la tasca que hi ha per fer és amplíssima: tant al nivell de la recollida de materials com en relació amb la seva depuració, tractament, explotació i sistematització en general. En certa manera, es tracta d'una situació "positivament paradoxal": potser mai no hi havia hagut tant per fer, en el camp global de l'onomàstica; però el cert és que tampoc, mai com ara, al final del segle XX, havíem disposat a les terres catalanes d'uns punts de referència i d'una tradició com els que ara tenim. I que, pel sol fet d'existir, han de servir com a motiu per a projectar els estudis devers unes noves fites i uns nous horitzons.

Notes al capítol 3

(1) En relació amb els antecedents de l'estudi dels noms en general, i sobretot des de la perspectiva de la gramàtica, vegeu Moran (1996).

(2) Fem referència a l'apartat titulat "L'inici dels estudis científics", dins Amigó, 1989, pp. 16-18.

(3) Moreu-Rey assenyala que "l'obra monumental de Josep Balari, *Orígenes històrics de Catalunya*, extraordinàriament avançada per la seva època, va ser publicada l'any 1899. Posteriorment, les seves investigacions i les dels seus deixebles més directes foren arrecerades dins l'Institut d'Estudis Catalans, a partir de la creació d'aquesta institució." (Moreu-Rey, 1979, p. 151)

(4) En relació amb l'aportació específica d'Antoni M. Margarit al camp de la toponímia, vegeu també Pere Català (1965), Moreu-Rey (1974a) i Albert Manent (1980a).

(5) Per a una anàlisi bibliogràfica detallada del període esmentat, vegeu l'obra que el mateix autor va dedicar aquest tema: *Toponímia catalana. Assaig de bibliografia* (Moreu-Rey, 1974a).

(6) Ens hem referit detalladament a aquesta qüestió a diversos treballs i articles, fets en solitari o en col·laboració, dedicats específicament a la normalització dels noms dels municipis i de les entitats de població de caràcter submunicipal. Vegeu, en particular, Moll i Tort (1986), Tort i Morera (1988); Tort, Sanclimens i Camarasa (1989); Tort (1988b, 1991a i 1995b). De forma resumida, podem dir que entre la primeria dels anys 80 i la primeria dels anys 90 s'han adoptat a Catalunya una sèrie de disposicions que han reduït considerablement les divergències entre el nomenclàtor "oficial" i el de l'Institut d'Estudis Catalans, sobretot pel que fa als noms municipals. Periòdicament, a les pàgines del SOBI, l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans informa dels casos de coincidència i de divergència que es produeixen entre les formes i grafies dels noms (tant municipals com submunicipals) aprovades per les instàncies administratives oficials, i les adoptades com a correctes per l'esmentat Institut.

(7) A banda de les aportacions i dels treballs esmentats, cal afegir que hi ha també moltes obres de caràcter divers que, d'una forma indirecta o parcial, poden tenir un interès toponímic i geogràfic remarcable. Tanmateix, el plantejament sintètic del capítol ens impedeix entrar en una consideració detallada d'aquesta bibliografia. Com a exemple d'aportació en aquest sentit podem citar l'obra de Víctor Balaguer *Las calles de Barcelona* (Barcelona, 1865) i el volum dedicat a la ciutat de Barcelona de la *Geografia general de Catalunya*, de Francesc Carreras i Candi. Les pàgines 874 a 878 d'aquest volum, publicat el 1916, contenen una sèrie de referències sobre el nomenclàtor de carrers de la ciutat d'un interès indubtable per a l'estudiós.

(8) El títol complet d'aquesta obra, publicada en castellà (i no traduïda al català, per ara), és ja prou indicatiu del seu contingut: *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona* (Cerdà, 1867). Vegeu-ne la referència completa a la bibliografia.

(9) És recomanable que l'estudiós dels sistemes de nominació urbans assenyalats per Cerdà tingui en compte el "contrapunt pràctic"; o sigui, les formes de nominació sorgides, a la pràctica, en diferents contextos geogràfics i lingüístics. Val la pena consultar, al respecte, el treball que Moreu-Rey va dedicar expressament a la toponímia urbana (Moreu-Rey, 1974b).

(10) Hem utilitzat, als efectes de la nostra recerca, la reimpressió de l'obra original que es va fer l'any 1964, a cura d'Antoni Griera i patrocinada per l'anomenat Instituto Internacional de Cultura Romànica. Consta de tres volums, dos per al text i un per als índexs. Totes les nostres mencions prenen aquesta reimpressió com a referència textual.

(11) A l'original, "cumbres".

(12) A l'original, "laderas".

(13) Sobre la importància del moviment excursionista i la seva relació amb la geografia catalana del final del segle passat, vegeu Casassas (1977), Martí Henneberg (1986) i Nadal (1991). Per a una panoràmica general de l'excursionisme, amb èmfasi en l'aspecte històric, vegeu Iglésies (1964 i 1975).

(14) Podem citar, com a exemple, treballs molt significatius de Salvador Cardús publicats al "Butlletí del Club Pirinenc de Terrassa" (vegeu Cardús, 1924a i 1924b), o de Cels Gomis o Josep Danès publicats al "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya" (vegeu Gomis, s.d., i Danès, 1938-39).

(15) Joan Segura (1887), *Noms de les partides de Santa Coloma de Queralt, Castellàsens i Belianes*, dins "Miscel·lània Folklorica", Associació d'Excursions Catalana.

(16) Antoni Griera (1912), *Per la replega dels noms de lloc i de poble*. Dins "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", núm. 214, novembre, pp. 330-336.

(17) Extret de la nota preliminar, signada per C.A., de Pompeu Fabra (ed. de 1980), *La llengua catalana i la seva normalització*. Barcelona, Edicions 62., pp. 10-11.

(18) Com a text adient per a enquadrar degudament aquesta obra en la història de la llengua catalana, vegeu la "Introducció", a cura de Francesc de B. Moll, pp. IX a XXVIII del volum I del *DCVB* (edició de 1964).

(19) "Introducció", *Ibid*, p. XXII.

(20) Joan Veny (1974), article *Diccionari català-valencià-balear*, GEC, VI, p. 251. La importància que té l'onomàstica al nivell del conjunt de l'obra cal posar-la en relació amb l'interès específic que tan Alcover com Moll van tenir per a aquest camp d'estudi. Sobre aquesta qüestió en particular, val la pena consultar Antoni Llull (1982), pp. 42-50.

(21) Moreu-Rey (1981), *Vocabulari geogràfic: valor lèxic de tres diccionaris*. Dins SOBI, III, pp. 5-6 [sense signatura d'autor però identificat als índexs del SOBI].

(22) Quan parla de “lèxic geogràfic”, en aquest cas, Moreu-Rey es refereix essencialment a termes de caràcter orogràfic, hidrogràfic i topogràfic en general.

(23) Vegeu, en aquest sentit, Albert Manent (1980a), p. 9. D'altra banda hem de recordar, com a fita igualment destacable en el període de referència, que Casacuberta i Coromines, juntament amb Pompeu Fabra, integraren la Ponència (nomenada l'any 1933) encarregada de la revisió dels noms dels municipis de Catalunya. Pau Vila ho explica, amb un cert detall, a l'article *La tasca de catalanització*, aparegut a “La Publicitat” el 25 de novembre de 1933 (i reproduït a Pau Vila, ed. de 1979, pp. 298-300).

(24) Sobre la gènesi de la Societat Catalana de Geografia i la seva contribució a la geografia catalana vegeu Nadal (1991) i Tort (1998).

(25) Text extret de la convocatòria original, reproduïda en facsímil a la pàgina 10 del número 19 de la revista “Treballs de la Societat Catalana de Geografia”, Barcelona, setembre de 1989.

(26) Segons informació obtinguda directament del senyor Cristòfor Cardús (juny de 1997), que, com a membre de la Societat Catalana de Geografia, va viure de prop el procés, l'edició, una vegada enllestida, no es va arribar a distribuir amb normalitat i, en bona part, va quedar emmagatzemada. Aquestes circumstàncies van contribuir a dotar aquest treball d'una certa aurèola mítica. L'any 1991 es va reproduir íntegrament al nº 28-29 de la revista “Treballs de la Societat Catalana de Geografia”. Per a més detalls sobre la gènesi de l'obra, vegeu Tort i Tobaruela (1997a).

(27) Hi ha el precedent, que hem tingut ocasió d'esmentar, de Griera (1912). (Vegeu nota 16). Tot i això, es tracta en aquest cas d'unes consideracions molt esquemàtiques i orientades cap al vessant de l'etimologia, més que al del recull i la sistematització de “conjunts toponímics”.

(28) El llarg parèntesi de la guerra civil i de la postguerra va significar, de fet, l'estroncament d'aquesta iniciativa. En concret, no va ser fins al 1953 que la Societat Catalana de Geografia va publicar un nou recull de toponímia municipal: el del terme de la Riba, fet per Josep Iglésies. Així i tot, la data esmentada marca l'inici d'una certa represa en l'actuació en aquest camp; n'és una prova la creació del premi Eduard Brossa, dedicat a aquest tipus de recerca, convocat amb caràcter anual a partir del 1955 (vegeu, al respecte, Manent, 1980a, pp. 9-10 i Amigó, 1989, p. 94).

(29) Moreu-Rey, impulsor de la Societat d'Onomàstica i del seu “Butlletí Interior” [SOBI], va deixar la seva empremta en els 49 números d'aquesta publicació que van veure la llum durant la seva vida, i que són una referència imprescindible per a qualsevol persona que vulgui abordar en profunditat l'estudi del personatge o de la seva obra. Al respecte, val la pena també tenir presents el nº 50 del SOBI (en què diversos autors fan una semblança de Moreu-Rey, amb motiu del seu traspàs), i els tres volums de la *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey* que l'any 1988 se li va dedicar, i que aparegué dins la “Col·lecció Abat Oliba” de Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

(30) A propòsit de l'activitat de la Societat d'Onomàstica, amb caràcter general, vegeu Moreu-Rey (1992). Respecte als antecedents, vegeu Manent (1980a) i Moreu-Rey (1979). Per a una anàlisi més detallada, vegeu el conjunt de números publicats del SOBI; cal tenir present que, a banda d'alguns índexs parcials, el n° 56 d'aquest butlletí és dedicat íntegrament a un índex (d'autors, temàtic i de referències) que comprèn del n° 1 al 55 (o sigui, els anys 1980-1993).

(31) Sobre la concepció i el plantejament general dels inventaris d'onomàstica (o "reculls integrals de noms") vegeu, dins el capítol cinquè d'aquesta tesi, l'apartat 5.2.1.

(32) A Catalunya, la comarca més estudiada, al nivell dels reculls integrals d'onomàstica, és el Baix Camp. Dels vint-i-vuit municipis que té actualment, s'ha dut a terme el recull en un total de divuit (que comprenen un 60% de la superfície comarcal). De fet, el nombre concret de reculls el podem fixar en vint, si tenim present que el terme de Cambrils està en una fase avançada de realització, i que el terme de Vilaplana comprèn també l'antic terme de la Mussara, la toponímia del qual va ser estudiada de forma independent. Per a més detalls sobre la qüestió, vegeu, dins la segona part de la tesi, els capítols 5 i 6.

(33) També val la pena fer esment de dos treballs de caràcter supramunicipal que tenen un vessant toponímic molt remarcable: Albert Turull (1991) i Antoni Bach (1995).

(34) Com a bibliografia complementària sobre l'abast territorial dels reculls toponímics realitzats, i sobre els que estan en curs de realització, vegeu Amigó (1984, 1989, 1993 i 1999) i Amigó i Manent (1995 i 1996).

(35) Sobre l'inici de la recerca onomàstica al Camp de Tarragona, i el seu progressiu desenvolupament, vegeu l'opinió de Ramon Amigó recollida a Tort i Tobaruela (1997b).

(36) Com a introducció bàsica a la figura i a la significació de Joan Coromines, és recomanable la consulta de dues obres de caràcter col·lectiu, plantejades a manera d'homenatge i que incideixen especialment en aspectes relatius a la biografia i la bibliografia del personatge: Josep Ferrer i Joan Pujadas (curadors), 1995 i 1997. Més recentment ha vist la llum un altre text també recomanable: Joan Solà (editor), 1999. Vegeu-ne la referència completa a la bibliografia.

(37) Joan Solà, *Joan Coromines, la memòria d'aquesta terra*. Dins J. Ferrer i J. Pujadas (curadors), 1995, p. 79.

(38) Sobre la vocació excursionista de Joan Coromines, i sobre les excursions com a mètode per a l'obtenció de dades lingüístiques i toponímiques de primera mà, vegeu el documentat estudi d'Àlvar Maduell *La llarga llista de les mil excursions*, inclòs a J. Ferrer i J. Pujadas (curadors), 1997, pp. 283-353. Maduell, prenent com a base els quaderns de notes de Coromines, fa referència a un total de 1.332 excursions documentades del filòleg, entre 1923 i 1979.

(39) Una primera explotació en aquest sentit, centrada en els aspectes onomàstics, ha estat feta per Enric Moreu-Rey en diversos articles publicats al SOBI entre 1981 i 1991. Vegeu, amb el títol genèric de *Riquesa onomàstica del DECLC d'en Joan Coromines*,

SOBI, VI, 1981, pp. 14-16; VII, 1982, pp. 12-15; XI, 1983, pp. 16-18; XVI, 1984, pp. 46-48; XX, 1985, pp. 68-70; XXVII, 1987, pp. 75-76; XXXI, 1988, pp. 48-50; XXXIV, 1988, pp. 54-56; XLVI, 1991, pp. 81-82.

(40) En el cas de l'*OnoCat*, els col·laboradors que consten als crèdits de l'obra (llevat del volum I) són Max Cahner, Joan Ferrer, Josep Giner, Joseph Gulsoy, Josep Mascaró, Philip D. Rasico i Xavier Terrado. Així mateix, es fa constar expressament que es tracta d'una obra "fundada per Josep M. de Casacuberta".

(41) Una nota editorial, a l'inici del volum II, fa la puntualització següent: "L'autor, atesa la seva avançada edat, va decidir reordenar els materials i estudiar-los per ordre alfabètic; d'aquesta manera, atès que molts dels noms de la toponímia catalana es repeteixen en diverses regions del nostre país, podia abastar dins de cada article tots els noms emparentats etimològicament i així ha estalviat temps en l'estudi dels complexíssims problemes que presenta la toponímia catalana, i ha estalviat repeticions." (*OnoCat*, II, p. I). Així mateix, per a una consideració detallada de la gènesi, la història i la metodologia de l'obra, vegeu Joan Ferrer, Josep Ferrer i Joan Pujadas (1999), *L' 'Onomasticon Cataloniae' de Joan Coromines. Història i metodologia*. Dins "Revista de Catalunya", 142, juliol-agost, pp. 97-118.

(42) Enric Moreu-Rey arribà a afirmar que l'*Onomasticon Cataloniae* "era l'obra catalana de la qual s'havia parlat més abans de publicar-se" (vegeu SOBI, LVIII, setembre 1994, p. 1).

(43) Es tracta d'un text publicat en francès a "Onoma. Butlletín d'Information et de Bibliographie du Comité International de Sciences Onomastiques", IV (Lovaina 1953); reproduït a Joan Coromines (1965-1970), *Estudis de toponímia catalana*, vol. II, pp. 255-270, i inserit finalment, com a pròleg, al mateix *OnoCat*, vol. I, pp VII-XIII.

(44) Volem fer notar que a l'hora de fer la tria dels fragments transcrits (extrets dels articles sobre Alforja, Balsareny, Comiols, Formentera i Formentor, Fredes, riera Gavarresa, coll de Malrem, Rasquera i Sopeira) ens hem guiat estrictament per la versemblança dels arguments geogràfics que fa servir l'autor, amb independència de la solidesa que puguin tenir en cada cas les argumentacions purament filològiques.

(45) Com a plantejament general de la relació entre toponímia i cartografia, amb atenció particular a aspectes com l'escala o el llenguatge específic de la cartografia, vegeu Moll, Tort i altres (1985) i Tort (1995b).

(46) És particularment il·lustrativa d'aquesta manca de rigor la cartografia oficial espanyola o francesa a escala 1:50.000, en relació amb els territoris de llengua catalana o occitana. Amb tot, cal dir que a les dues darreres dècades s'ha registrat un canvi significatiu d'actitud, tant per part d'una administració com de l'altra. Hi ha contribuït una certa presa de consciència, fomentada per diversos organismes internacionals, sobre la importància dels topònims com a patrimoni cultural de les col·lectivitats humanes.

(47) Com a exemple recent de les possibilitats que ofereix l'estudi de la "toponímia cartogràfica" dins l'anàlisi geogràfica, vegeu l'article de N. Guillem i M. Megia *Toponímia costanera del país d'Almeria en el mapa de Coello (mitjan segle XIX)*,

publicat a SOBI, LX, març de 1995, pp. 417-438. Cal tenir present que, tot i tractar-se d'un mapa ja una mica antic, i a escala 1:200.000, se'l considera com una de les primeres fites de la cartografia contemporània a Espanya (en aquest sentit, vegeu Galera i Vilà, 1985, pp. 151-159).

(48) Sobre la història de la cartografia moderna a Catalunya (concretament, el període 1833-1941) vegeu la tesi doctoral de M. Carme Montaner, en curs de publicació per Editorial Dalmau (Montaner, 1995). En particular, i pel que fa al nostre estudi, són especialment interessants les referències que s'hi fan sobre la qüestió de la toponímia a l'etapa de la Mancomunitat (pp. 248-249 de l'original de la tesi) i a l'etapa republicana (pp. 262-263).

(49) Malgrat la supervisió, i malgrat que als mateixos mapes es va fer constar que "la toponímia ha estat corregida per la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans", hem constatat en alguns casos un nombre important d'errades. Al mapa nº 34, per exemple, titulat *Vilafranca del Penedès*, de l'any 1922, trobem escrit "Costas de Garraf", "Platjes de Covafumada", "Plana de Fontrubi" o "Arbossa de Baix", entre altres noms erronis.

(50) Es tracta de diversos escrits publicats a la premsa entre 1929 i 1937, i recopilats a Pau Vila (edició de 1979), pp. 289-330.

(51) Segons Jesús Guimaré Calvo, del Servicio Geográfico del Ejército, a l'article titulat *Segunda Conferencia de las Naciones Unidas para la normalización de los nombres geográficos* (exemplar policopiats, sense data), "la preocupació de molts països pels problemes de normalització dels noms geogràfics portà l'Organització de les Nacions Unides a crear un grup de treball sobre aquest tema, que es va començar a reunir l'any 1960 amb la denominació de 'Grup Especial d'Experts en Noms Geogràfics'" (p.1).

(52) Per a un estudi detallat d'aquestes tasques de correcció, que es desenvoluparen entre els anys 50 i l'inici dels anys 80, vegeu Andreu Romà (1982) i Joan Tort (1986b).

(53) Romà (1982), pp. 110-111.

(54) Romà (1982), p. 111.

(55) Romà (1980), p. 27.

(56) Els fulls del MTN 1:25.000 corresponents al bloc nº 389 (389-I, *Mollerussa*; 389-II, *Tàrrrega*; 389-III, *Les Borges Blanques*, i 389-IV, *Belianes*), publicats l'any 1984, es poden considerar com les "fites definitives" de la normalització del procés. D'aleshores ençà, el criteri general de l'IGN és, almenys en la cartografia relativa a Catalunya, el tractament respectuós de la toponímia, tant pel que fa a formes i grafies com a l'"adequació geogràfica" dels noms introduïts. Vegeu, en relació amb el tema, Tort (1986b).

(57) Per a una consideració particular dels projectes d'interès toponímic desenvolupats per l'Institut Cartogràfic de Catalunya, vegeu dos textos dedicats d'una forma específica a la qüestió: Assumpta Lleonart (1993) i A. Lleonart i M. Parella (1994).

(58) Estem al·ludint, concretament, al text *Toponímia i cartografia. Assaig de sistematització*, escrit per J. Moll, J. Tort i l'equip de geògrafs de l'ICC (Barcelona 1985).

(59) Pel que fa a la tasca del Servei de Cartografia de la Diputació de Barcelona, s'ha de dir que el seu director, Josep M. Puchades, va ser una persona especialment implicada en qüestions relacionades amb la toponímia. És oportú recordar aquí que Puchades ha estat el primer autor que va dedicar un estudi específic a la toponímia del planejament territorial, i que va parar esment en els noms de les urbanitzacions i de les actuacions urbanístiques que es van desenvolupar durant els anys 60 i 70. Vegeu, al respecte, J.M. Puchades (1978).

SEGONA PART

**ESTUDI DE LA COMARCA DEL BAIX CAMP A PARTIR DE LA
SEVA TOPONÍMIA**

Donem inici, en aquest punt, a la segona part de la recerca, en els termes que explicitàvem a la introducció. Tal com es desprèn de l'enunciat del títol, l'objectiu d'aquesta part és abordar, a partir de les premisses establertes en el pla teòric, l'estudi d'un territori concret a partir de la seva toponímia; i aquest territori concret és la comarca del Baix Camp. Un àmbit que hem triat per una raó fonamental: el fet que, de totes les comarques del país, és la que ofereix, a l'estudiós de la toponímia, un nombre més important d'inventaris onomàstics de base municipal (que comprenen, com tindrem ocasió d'assenyalar, unes dues terceres parts del total de la demarcació comarcal). Volem subratllar aquí, com ja hem explicat en altres apartats de la tesi, que la nostra voluntat no és tant estudiar la toponímia del Baix Camp en si mateixa, com el territori del Baix Camp en relació amb la seva toponímia. El matís creiem que és significatiu, i per això hem volgut que, tant en el títol d'aquesta segona part com en el de la tesi, quedés adequadament expressada la nostra intenció essencial.

Preveiem, doncs, per a la part que ara encetem de l'estudi, tres capítols més, amb els enunciats que indiquem tot seguit:

. Capítol 4: La comarca del Baix Camp. Introducció geogràfica.

. Capítol 5: L'estudi de la toponímia del Baix Camp. Consideracions metodològiques.

. Capítol 6: El Baix Camp com a "sistema toponímic". Estudi dels topònims de la comarca, la seva distribució i la seva significació territorial.

Tots tres capítols són interdependents, malgrat que d'entrada pot semblar que el quart i el cinquè són una mena de preàmbul del sisè. En realitat, hi ha en tots tres casos un denominador comú, que és el territori del Baix Camp. Però aquest "denominador comú" és abordat cada vegada des d'una perspectiva (podríem parlar fins i tot d' "escala") diferent; amb la particularitat que el nivell de detall més gran l'abordem, precisament, al capítol sisè. Per això és imprescindible que, amb caràcter previ, haguem considerat les característiques generals del territori comarcal i la problemàtica que, en conjunt, planteja l'anàlisi de la seva toponímia.

**CAPÍTOL 4. LA COMARCA DEL BAIX CAMP. INTRODUCCIÓ
GEOGRÀFICA**

“Cada nom propi té, veritablement, el seu origen, la seva motivació i el seu objecte. I la nostra ignorància no ens permet, segurament, desxifrar l'enigma que des d'aquest punt de vista cada nom propi amaga; però no per això deixarà de ser cert que aquest enigma amaga una idea, o un conjunt racional d'idees, o potser tot un compendi de successos importants, o bé una història completa. La dificultat està, en el fons, en el fet de poder llegir en cada nom els motius en què es fonamenta, i la sèrie d'idees a les quals respon.”

Ildefons Cerdà, *Teoria general de la urbanització*

“El viatge ens permetrà de conèixer un bon tros del Camp de Tarragona. És un paisatge ric, saturat d'arbres densos que de vegades ofeguen la visualitat. Enlloc com al Camp de Tarragona no és tan veritat allò que diuen: que els arbres impedeixen de veure el bosc... Ametllers, avellaners, garrofers. A la primavera, l'espessor vegetal converteix l'indret en un paradís. El sentit de l'aprofitament és elevat als seus últims extrems: hi són aprofitats la terra i l'aire. Hi és aprofitada l'última gota d'aigua. A l'hivern i a la primavera, amb els ametllers florits, l'aire sembla transfigurat, suspès en un èxtasi somiat. La llum que envaïa la florida carminada batega en els troncs dels garrofers atapeïts i estirats com formes humanes juvenils, prodigiosament vives sota les ombres blavisses. Quan el Camp s'alleugereix de botànica i es presenta clar - més gran o més petit-, amb unes vinyes o uns sembrats, amb els ametllers al fons flotant damunt el verd brunyit dels garrofers, la sorpresa és inefable. A les hores caniculars de l'estiu, les velles masies, ficades dins l'espessor arbòria semblen adormissades en una mòrbida, silenciosa, gairebé misteriosa felicitat.”

Josep Pla, *Guia de Catalunya*

En el marc de la segona part de la tesi, l'objectiu d'aquest capítol és fer una anàlisi geogràfica succinta de la comarca del Baix Camp. Partint de la base que la finalitat d'aquesta segona part és estudiar de forma específica la toponímia de la comarca, creiem necessari fer una síntesi dels aspectes essencials de la seva geografia, tant des del punt de vista físic com des de l'humà. Es tracta, fonamentalment, de presentar els trets més destacats del territori comarcal, en el sentit de la seva diferenciació i de la seva caracterització geogràfica. Ens interessa, en definitiva, establir les bases de la seva diversitat interna. Pensem que només a partir d'aquest coneixement serà possible, més endavant, fer les correlacions que vinguin al cas entre la geografia i la toponímia del Baix Camp; més concretament, entre la "diversitat geogràfica" i la "diversitat toponímica" de la comarca.

Plantegem el capítol en tres apartats bàsics. En el primer fem una caracterització general de la comarca, d'acord amb els paràmetres habituals de l'anàlisi regional. En el segon ens centrem en una qüestió ja més concreta: la definició progressiva del territori del Baix Camp (dins el conjunt del Camp de Tarragona) al llarg de la història, i l'articulació específica d'aquest territori com a comarca en dos moments concrets d'aquest segle: els anys 30 i els anys 80 (o sigui, els dos moments en què s'ha plantejat a Catalunya un procés oficial de comarcalització). Finalment el tercer apartat fa referència als aspectes fonamentals de la parla de la zona objecte d'estudi; o sigui, hi presentem els trets bàsics del territori estudiat des del punt de vista lingüístic i, particularment, dialectològic.

Priorat

Ribera d'Ebre

Mediterrània

4.1. Situació i característiques generals

El Baix Camp, definit administrativament com la comarca que té la ciutat de Reus per capital, és un dels àmbits comarcals més extensos i més poblats del sud de Catalunya. Tanmateix, la caracterització d'aquest territori demana fer referència a una unitat territorial més àmplia, l'anomenat Camp de Tarragona, de la qual el Baix Camp ocupa la part ponentina i la meridional. Pròpiament, el Baix Camp és una comarca geogràficament mixta, en el sentit que comprèn un sector de muntanya, una extensa àrea planera i una franja litoral d'uns 25 km de longitud. Té un total de vint-i-vuit municipis, dels quals només tres tenen un caràcter que podríem anomenar costaner o litoral; la major part de termes municipals s'escampen per l'interior, i fins i tot els més allunyats de la costa s'estenen pels contraforts de la serralada Prelitoral i arriben a assolir uns trets netament muntanyencs.

4.1.1. El marc general: el Camp de Tarragona

La comarca del Baix Camp ocupa aproximadament la meitat del territori identificat popularment amb el nom del Camp, o més pròpiament, *el Camp de Tarragona*. Es tracta d'un territori físicament molt ben diferenciat, que s'obre en els confins sudoccidentals de la Depressió Prelitoral catalana; justament en el punt on aquesta unitat s'esbatana de cara a mar, a causa de la progressiva desaparició -en direcció sud i sud-oest- dels contraforts que constituïen la Serralada de Marina. Josep Iglésies, un dels grans tractadistes sobre aquestes terres, descrivia el Camp de la manera següent, en una monografia de l'any 1931:

“El Camp de Tarragona comprèn la gran depressió que resta entre les Muntanyes de Prades i la Mediterrània. Constitueix una extensa planura, limitada per un semicercle de muntanyes. Té la forma d'una gran petxina decantada vers la mar.”

(Iglésies, 1931b, p.5)

La marcada individualitat física del Camp de Tarragona es fonamenta en la personalitat amb què es dibuixen els seus tres grans elements geogràfics constitutius, repetidament esmentats pels tractadistes i que són, de ponent a llevant, la muntanya, la plana i el

litoral. La *muntanya*, per la seva disposició en forma de semicercle, circumval·lant les terres baixes pel nord, per ponent i pel sud: des dels confins amb el Baix Penedès fins al límit amb el Baix Ebre, a l'indret del coll de Balaguer. La *plana*, per la seva preponderància territorial (ocupa aproximadament dues terceres parts dels gairebé 1.600 km² que té el conjunt del Camp) i pel caràcter insòlit que té una terra planera d'aquestes dimensions en un territori muntanyós i físicament fragmentat com el català (1). El *litoral*, o franja costanera, finalment, pel contrast que representa respecte a les dues unitats anteriors. Tot i tractar-se d'un litoral força rectilini i uniforme, amb entrants i sortints molt escassos, ha constituït l'escenari d'una activitat marinera i pescadora força important, avui substituïda per una activitat econòmica en progressió: el turisme. Als tres elements físics referits nosaltres hi afegiríem dos aspectes de tipus humà que, al llarg de la història, han contribuït conjuntament amb els altres a construir un paisatge d'uns trets molt específics i globalment molt equilibrats: l'agricultura, d'una banda, i els fets urbans de l'altra. L'agricultura perquè ha estat l'activitat econòmica preponderant durant segles, i perquè la seva persistència ha contribuït decisivament a perfilar uns trets paisatgístics, econòmics i urbanístics de vigència pràcticament general fins al darrer terç d'aquest segle; un autor contemporani com Pere Blasi definia encara el Camp, a l'inici dels anys cinquanta, com "un verger de secà immens" (2). Un verger que, en qualsevol cas, comença a transformar-se profundament des de l'inici del darrer terç del segle, amb motiu de l'arribada al Camp de la indústria (sobretot química i petroleoquímica) a gran escala. D'altra part, els dos fets urbans concrets de Tarragona i Reus: dues ciutats properes però amb uns papers perfectament caracteritzats. I dues ciutats que no s'han limitat a créixer "fronteres endins", sinó que en tots dos casos han desenvolupat uns lligams molt significatius a nivell territorial, i en funció dels particulars contextos històrics: Tarragona com a centre administratiu; Reus com a centre d'una extensa àrea de mercat.

En qualsevol cas, sembla evident que la gran individualitat que presenta el Camp de Tarragona dins el conjunt de Catalunya, sobretot a nivell físic i paisatgístic, ha contribuït a fer que aquest territori hagi estat percebut com una unitat, tant en una perspectiva "interna" (o sigui, per part dels seus habitants) com en la perspectiva "externa" (és a dir, per part dels erudits i els estudiosos que l'han analitzat) (3). Cal dir, en aquest sentit, que han estat diversos els tractadistes que han conceptuat el Camp de Tarragona com a

Mapa 4.1. El Baix Camp respecte al conjunt de Catalunya

Comarques tradicionalment compreses dins el Camp de Tarragona

paradigma de l'anomenada *regió* (o *comarca*) *natural* (4). D'altra banda, és lícit pensar que l'antiguitat i la persistència al llarg dels segles del topònim comarcal (*Camp* o *Camp de Tarragona*) ha contribuït a mantenir la identitat col·lectiva d'aquest territori. En aquest punt cal dir que Coromines fa referència a un document de 1315 en què se cita el *Camp de Tarragona*, (5), mentre que Font i Sagué esmenta uns documents encara més antics (6).

Tot i que la delimitació concreta del Camp de Tarragona ha presentat una sèrie de problemes de detall, als quals ens referirem en el seu moment, hi ha una certa unanimitat a considerar avui dia aquest territori com el conjunt format per les comarques de l'Alt Camp, el Baix Camp i el Tarragonès, tal com han estat definides legalment (Lleis del Parlament de Catalunya de 1987 i 1990); el dit conjunt comprèn una superfície global de 1.557,10 km², i una població de 343.959 habitants l'any 1996.

4.1.2. Dades territorials bàsiques

D'acord amb les dades reflectides al quadre 4.1., la comarca del Baix Camp és integrada per 28 municipis (7), amb una superfície global de 695,30 km² i una població, l'any 1996, de 140.540 habitants (140.217 l'any 1998). Aquestes xifres signifiquen el 44,6% de la superfície del Camp de Tarragona i el 40,9% de la seva població.

La comarca limita amb la Conca de Barberà al nord, amb l'Alt Camp i el Tarragonès a l'est, i amb el Priorat, la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre a l'oest i el sud. Pel sud-est, el límit de la comarca el forma la Mediterrània, a través d'una línia de costa que s'estén des de les platges de Vilafortuny (terme municipal de Cambrils) fins a la de l'Almadrava (terme municipal de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant).

En relació amb la superfície, l'extensió dels municipis oscil·la entre els 3,55 km² de Maspujols i els 101,99 de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, amb una mitjana de 24,80 km². Tot i això, ni les xifres extremes ni la mitjana no són massa expressives de la realitat territorial dels municipis del Baix Camp. L'observació del quadre esmentat ens permet posar de manifest que hi ha, d'una banda, un nombre remarcable de municipis d'extensió inferior a 15 km² (llindar que, en relació amb la divisió municipal de Catalunya, ens

permet parlar de municipis “petits” o, almenys, “relativament petits”): concretament, un total d’11. D’altra banda, només hi ha 3 municipis per damunt dels 50 km² -i conceptuables, en aquest sentit, com a “grans”-: Vandellòs, Mont-roig del Camp i Reus. Els catorze municipis restants (és a dir, la meitat del total comarcal) se situen en el llindar intermedi: entre 15 i 50 km², de forma que es poden considerar, des d’aquest punt de vista, com a “mitjans” o “mitjans - grans”. Podem concloure, doncs, que més que uns grans contrastos en relació amb aquest paràmetre, hi ha a la comarca dos grans tipus de municipis (petits i mitjans-grans), caracteritzats cadascun d’aquests grans tipus per una certa similitud a nivell de superfície.

Pel que fa a la població, cal notar que les diferències entre uns municipis i uns altres són en general molt més marcades que les que es registren en relació amb les superfícies, fins al punt de poder parlar d’una gran irregularitat. Es destaca, en primer lloc, la importància de la capital, amb una xifra d’habitants (90.993) que significa el 64,70% del total de la població comarcal. Per contra, a l’altre extrem cal esmentar el cas dels setze municipis que tenen una població de menys de 700 habitants: es tracta en tots els casos de termes situats a la zona més interior i més muntanyosa de la comarca. Entre els dos valors extrems, representats per la capital i els municipis de menys de 700 habitants, hi ha els onze municipis restants, que al seu torn presenten també uns contrastos ostensibles: hi ha, d’una banda, un terme força destacat com és Cambrils, amb 17.536 habitants, i quatre municipis més que tenen entre 6.000 i 3.500 habitants: es tracta de Mont-roig del Camp, Riudoms, Vandellòs i la Selva del Camp; tots aquests termes s’estenen per la franja litoral o bé són adjacents a la capital. Finalment, els sis municipis restants se situen en el llindar comprès entre els 700 i els 1.500 habitants, i la seva distribució sobre el mapa sembla més aleatòria que la dels altres municipis, per bé que es localitzen majoritàriament a la part mitjana de la comarca.

Quadre 4.1. Baix Camp. Municipis, superfície i població

Municipi	Superfície (km2)	Població (1996)
l'Albiol	20,22	144
l'Aleixar	26,09	633
Alforja	38,32	1179
Almoster	5,89	679
Arbolí	21,11	131
l'Argentera	9,84	149
les Borges del Camp	8,14	1471
Botarell	11,98	510
Cambrils	34,76	17536
Capafonts	13,28	105
Castellvell del Camp	5,31	1069
Coldejou	14,20	196
Duesaigües	13,51	210
la Febró	16,05	55
Maspujols	3,55	414
Montbrí del Camp	10,59	1413
Mont-roig del Camp	63,19	6064
Prades	33,11	510
Pratdip	36,05	452
Reus	52,71	90993
Riudecanyes	16,54	596
Riudecols	19,38	992
Riudoms	32,39	5006
la Selva del Camp	35,18	3767
Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant	101,99	4253
Vilanova d'Escornalbou	17,51	462
Vilaplana	23,49	523
Vinyols i els Arcs	10,89	1028
TOTAL COMARCAL	695,27	140540

Font: Institut d'Estadística de Catalunya, *Base de dades de municipis i comarques*.

4.1.3. Aspectes fonamentals del medi físic

Hem tingut ocasió d'assenyalar més amunt que el Baix Camp comprèn gairebé la meitat occidental del Camp de Tarragona, de manera que, des del punt de vista de l'estructura física, trobem a la comarca els tres grans sectors que caracteritzaven aquell territori: la muntanya, la plana i el litoral. Hi farem, tot seguit, una referència particular.

La muntanya, que té una transcendència territorial menor que la plana, té en canvi una significació important de cara a la definició física del conjunt de la comarca, en la mesura que delimita el seus horitzons pel nord, per ponent i per migjorn. Globalment, la muntanya del Baix Camp s'inscriu dins la Serralada Prelitoral, però al nivell del detall hom sol distingir-hi tres sectors (8). Al sud, sobre el coll de Balaguer (límit de la comarca amb el Baix Ebre), trobem el massís calcari de Vandellòs, abrupte i trencat, que assoleix els 737 m al molló Puntaire. A continuació, cap al nord-oest, els materials continuen sent inicialment calcaris però la seva diferent morfologia porta a parlar d'un segon sector: fem referència a les moles de Llaberia i Colldejou, totes dues a la ratlla dels 900 m, que formen unes cingleres que es drecen de manera molt brusca -sobretot en determinats indrets- sobre la plana; aquest sector té continuïtat cap al nord a través de la serra de l'Argentera, litològicament més complexa que les unitats anteriors i que, en aquest sentit, marca la transició cap al tercer sector, centrat per les Muntanyes de Prades. Aquest nucli orogràfic, un dels més destacats a la meitat meridional de la Serralada Prelitoral, constitueix el límit nord-occidental de la comarca; cal tenir present, però, que en realitat és un massís compartit, a banda del Baix Camp, pel Priorat, la Conca de Barberà i l'Alt Camp (9). Aquí trobem la major altitud de la comarca (tossal de la Baltasana, 1201 m), però també la de tota la Serralada Prelitoral en el tram comprès entre els massissos de Montserrat i el dels Ports de Tortosa. Al nucli central del massís criden l'atenció, per la seva coloració rogenca, els paquets de gresos triàsics alternats amb estrats de calcàries del cretaci i del juràssic. Cal notar, en qualsevol cas, que tant aquí com a la resta de l'arc muntanyós que delimita la comarca, el contacte amb el nivell de la plana està marcat per una llarga línia de fractura, que contribueix a fer ressaltar el contrast morfològic entre els dos grans àmbits paisatgístics del Baix Camp. D'altra banda cal afegir que, a més del tres sectors que hem detectat a l'orla muntanyosa de la

comarca, hi ha, relativament separades del nucli muntanyenc principal, algunes avançades orogràfiques de menor altitud però que sobresurten sobre el perfil de la plana: és el cas del puig d'en Cama (717 m) i del turó d'Escornalbou (649 m), per parlar de dos exemples destacats.

Pel que fa a la plana, que constitueix l'àmbit més extens de la comarca, cal dir que en la seva major part es desenvolupa per sota de la cota 100. Joan Rebagliato la defineix bàsicament com "un peu de muntanya, eliminat a l'extrem per cons de dejecció que hi aboquen còdols cantelluts de les muntanyes mesozoiques; el seu centre és constituït per dues crostes calcàries: la inferior, molt dura i difícilment disgregable, i la de sobre, d'argiles o calcàries, recoberta cap al fons de la plana de llicorelles o granits que originen bons sòls" (10). Finalment, en relació amb el litoral, o línia de costa, cal subratllar el seu perfil general rectilini i suau, que es resol en una platja gairebé contínua, des de Vilafortuny fins a l'Hospitalet de l'Infant. Només el tram meridional -entre l'Hospitalet i la platja de l'Almadrava- té un perfil lleugerament retallat, coincidint amb l'indret on els darrers contraforts de les muntanyes de Vandellòs s'aboquen sobre el mar, tot tancant pel sud la plana del Camp.

Per raó de l'orientació general del relleu i de l'obertura al mar, el clima del Baix Camp és benigne, temperat per la influència de la Mediterrània, i amb l'avantatge de la situació arrecerada de la plana en relació amb les influències de l'interior. Tot i això, cal notar que als sectors muntanyosos més allunyats de la costa el clima mostra progressivament un cert grau de continentalitat. Josep Iglésies assenyala una temperatura mitjana anual de 15,5° C a Cambrils, a la costa; de 16,1° C a Reus i de 12° C a Prades, a la zona més interior i més elevada; pel que fa a la precipitació, aquest mateix autor assenyala unes mitjanes anuals de 546 mm a Reus, 479 a l'Hospitalet de l'Infant i 600 mm a Vandellòs (11). Respecte al règim de vents, el Baix Camp és un dels sectors del Camp de Tarragona on bufa amb més freqüència el mestral, vent sec i temperat del nord-oest, present sobretot durant els mesos d'hivern

La hidrografia comarcal, de la seva banda, és d'una organització força simple i d'uns cabals superficials molt poc significatius. Si tenim present, en aquest sentit, que la

comarca ha tingut, com el conjunt del Camp, una vocació econòmica essencialment agrícola, podem deduir que històricament hi ha hagut una tensió constant entre uns recursos hídrics escassos i unes necessitats mai plenament satisfetes; Pere Blasi, l'any 1954, ho resumia de la forma següent:

“La comarca es distingeix per l'exigüitat dels corrents superficials, que obliga a l'aprofitament extrem dels dipòsits subterranis, relativament considerables, mitjançant pous i mines, aljubs i cisternes, sínies i motors.”

(Blasi, 1954, p. 660)

L'esquema hidrogràfic de la comarca el constitueixen diversos cursos fluvials, tots ells de caràcter secundari i d'unes característiques força comparables entre si, que neixen als diversos massissos que delimiten el Camp i que creuen transversalment la plana. Alguns d'aquests cursos segueixen una direcció bàsica nord-sud, com ara les rieres d'Almòster o de Maspujols. En canvi, a mesura que ens acostem cap al sud, la direcció dels corrents passa a ser nordoest - sudest o fins i tot oest - est; és el cas de la riera de Riudecanyes o del riu de Llastres.

En relació amb els diversos aspectes del medi físic, ens resta fer referència a la vegetació. També en aquest punt cal partir de la base de la contraposició que es produeix a la comarca entre plana i muntanya: la plana ha estat aquí l'àmbit per excel·lència de l'agricultura (en bona part, arborícola), que ha tingut moments d'una gran expansió en detriment del bosc i de la vegetació natural; per contra, la menor pressió agrícola sobre la zona muntanyosa, en general, ha afavorit una major presència de formacions arbustives i forestals. Iglésies, en concordança amb Oriol de Bolòs (12), esmenta que potencialment correspon a la comarca una màquia de garric, llentiscle i margalló (seria la formació anomenada *Quercus - Lentiscetum*) als sòls secs de la terra baixa; una formació bàsica d'alzinar a la muntanya i en alguns llocs de la plana, i de roureda submediterrània de roure valencià (*Quercus faginea*) als cims de la Mussara i altres sectors de les Muntanyes de Prades. En els dominis d'aquesta última unitat muntanyosa és freqüent trobar també formacions de pinassa (*Pinus nigra*), boix (*Buxus sempervirens*) i boixerola (*Arctostaphylos uva - ursi*); als sectors més enlairats i més obacs, sobre sòl silici, apareix el roure reboll (*Quercus pyrenaica*), que no es troba enlloc més del Principat. D'altra

part, a les terres no conreades de la comarca és freqüent trobar-hi garrigues i brolles de romaní i bruc d'hivern, i boscos de pi blanc (*Pinus halepensis*).

No voldríem tancar aquest epígraf sense una referència de conjunt al medi físic de la comarca. I hem cregut adient de fer-ho mitjançant una descripció en general del paisatge del Camp de Tarragona que Josep Iglésies feia a l'inici dels anys 30. Es tracta, de fet, d'una imatge que no es correspon del tot amb la fesomia actual del Camp, en la mesura que les transformacions del medi han estat a les darreres dècades molt considerables; sobretot, les transformacions derivades de l'abandó de les terres muntanyoses. Tanmateix, ens sembla una evocació molt vívida d'un paisatge i d'un territori que, en els seus aspectes essencials, continua mantenint una bona part dels trets que esmenta l'autor:

“La primera impressió que es rep del Camp de Tarragona és d'una gran plana verdejant, banyada d'una llum vivíssima. La mar i les muntanyes que la semienronden, fan una faixa d'un blau difús entorn de la plana vivament acolorida. Els pobles abundants i les masies innumbrables que hi ha, escampats arreu, constitueixen una constel·lació de taquetes cendra, damunt el verd de l'arbrat ubèrrim. La llum és, fins i tot, de massa viva, estrident. El paisatge immediat, no ofereix mai tons suaus. L'arbrat, ufaníssim, sota el cel nítid, al viu del sol es mostra amb clars i obscurs accentuats. Només en llunyania, les mitges tintes suavitzen les coses.

A la plana, l'arbrat predomina per damunt de tota altra cosa. Arbres grossos i ufans, avellaners, garrofers, oliveres, ametllers i no gaires fruiters d'horta. Entre els arbres s'estenen rengles de vinya. Els indrets de sembrar són ínfims, a la plana. La terra sota els arbres és grassa i clara. A l'horitzó, la ratlla de blau de les serres es mostra brillant.

A la muntanya, la vinya i els indrets de sembrar, prenen una mica més d'importància. Els arbres hi abunden, no obstant. L'ametller vesteix molts vessants; l'avellaner, segueix en importància. A les parts baixes, aquest i l'olivera envaeixen els conreus. En l'aspecte natural, a la muntanya, predominen les gegantes cingleres, esteses per tot arreu; les valls es mostren abruptes i s'utilitzen per al conreu indrets impossibles. La coloració del conjunt, és la típica del triàsic, amb garrigues en les capçades, on la roca aflora massa superficial. El bosc de pins i alzines escàs, degut a les tales despietades.

El paisatge pot ésser classificat com a típicament mediterrani.”

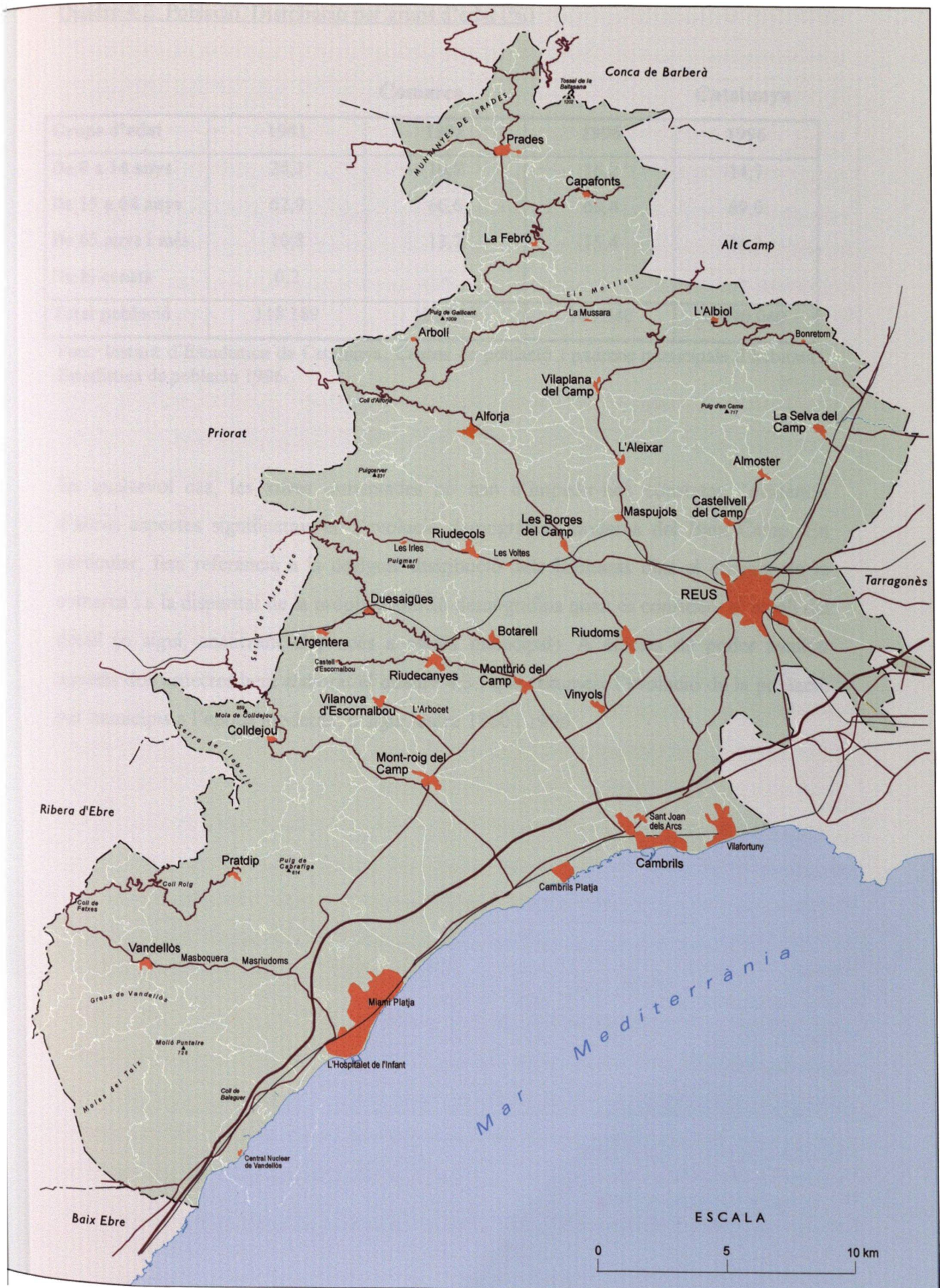
(Iglésies, 1931, p. 8)

4.1.4. La fesomia humana

El Baix Camp té una població, segons dades de 1996, de 140.540 habitants, xifra que la situa en la segona posició dins el conjunt de les comarques tarragonines (a curta distància del Tarragonès, que en té 169.016) i en la novena posició respecte al total de comarques catalanes. La xifra esmentada marca una nova fita dins el procés de creixement progressiu que s'inicià el 1970 (trencant una tendència general a l'estancament que havia començat a mitjan segle passat) i que a les darreres dècades ha mantingut un ritme constant i quantitativament força remarcable (any 1970: 93.443 habitants; 1981: 118.189 h.; 1996: 131.599 h.). Es tracta, de fet, del reflex a nivell demogràfic de la transformació de la base econòmica de la comarca registrada durant l'últim terç de segle, i que ha significat l'obertura cap a la indústria i els serveis (relacionats especialment amb el turisme) com a activitats preponderants, en detriment del sector agrari.

Al quadre 4.2 hem fet constar la distribució dels habitants de la comarca per grups d'edat; s'hi pot observar que els percentatges de cada grup són força semblants als que es registren en relació amb el total català. Tot i això, cal notar que els valors indiquen, en general, una població menys envellida que la mitjana del país (cosa que es fa palesa comparant els percentatges de població de 0 a 14 anys, i de més de 65 anys, corresponents al Baix Camp i a Catalunya). Cal no perdre de vista, en aquest sentit, que els corrents migratoris que la comarca va rebre entre 1960 i 1975, coincidint amb l'arribada de la gran indústria al Camp de Tarragona, van significar un rejuveniment important del total de la població, comparable al que es registrà en aquelles mateixes dates a les comarques més dinàmiques del país

Mapa 4.3. Comarca del Baix Camp. La fesomia humana.

Quadre 4.2. Població. Distribució per grups d'edat (%)

Grups d'edat	Comarca			Catalunya
	1981	1991	1996	1996
De 0 a 14 anys	26,1	19,7	16,2	14,7
De 15 a 64 anys	62,9	66,6	68,4	69,0
De 65 anys i més	10,8	13,7	15,4	16,3
No hi consta	0,2	-	-	-
Total població	118.189	131.599	140.540	6.090.040

Font: Institut d'Estadística de Catalunya. Censos de població i padrons municipals d'habitants. Estadística de població 1996.

En qualsevol cas, les xifres esmentades no han d'impedir-nos constatar l'evidència d'altres aspectes significatius en l'evolució demogràfica moderna del Baix Camp. En particular, fem referència a la desigual distribució dels habitants dins el conjunt de la comarca i a la disparitat de la pròpia evolució demogràfica quan es considera al nivell del detall (o sigui, analitzant el procés a escala municipal). A efectes de poder avaluar aquests dos aspectes hem elaborat el quadre 4.3., que resumeix l'evolució de la població per municipis a l'època moderna; o sigui, entre 1860 i 1996.

Quadre 4.3. Evolució de la població, per municipis (1860 - 1996)

Municipi	1860	1900	1930	1960	1981	1996
l'Albiol	333	237	220	109	76	144
l'Alaixar	1081	971	879	706	651	633
Alforja	2018	1909	1767	1353	1128	1179
Almoster	535	455	354	363	371	679
Arbolí *	-	-	-	-	-	131
l'Argentera	321	242	242	167	158	149
les Borges del Camp	1066	1175	1213	1220	1349	1471
Botarell	409	433	378	347	411	510
Cambrils	2199	2653	3783	4761	11211	17536
Capafonts	532	442	396	209	103	105
Castellvell del Camp	780	712	637	631	626	1069
Colldejou	423	403	315	232	178	196
Duesaigües	448	428	387	280	199	210
la Febró	322	316	220	86	31	55
les Iries **	132	98	152	-	-	-
Maspujols	639	629	530	481	407	414
Montbrió del Camp	1181	1493	1329	1554	1493	1413
Mont-roig del Camp	2308	2699	2374	2364	4163	6064
la Mussara ***	313	291	95	12	-	-
Prades	1090	911	840	583	545	510
Pratdip	959	956	831	617	481	452
Reus	27257	26681	31299	41014	80710	90993
Riudecanyes	926	965	907	760	583	596
Riudecols	1054	972	1193	927	923	992
Riudoms	3454	3560	3450	3651	4850	5006
la Selva del Camp	3894	2941	2848	2695	3220	3767
Vandellòs i l'H. de l'L	1681	2722	2336	1682	3838	4253
Vilanova d'Escornalbou	639	774	626	472	442	462
Vilaplana	832	837	834	637	511	523
Vinyols i els Arcs	557	631	621	760	807	1028
TOTAL COMARCAL	57.383	57.546	61.056	68.673	119.467	140.540

* Incorporat al Baix Camp el 1990

** Agregat a Riudecols el 1940

*** Agregat a Vilaplana el 1961

Font: Iglésies (1961); INE, *Nomenclator 1981*; IEC, *Estadística de població 1996*.

D'entrada, i a partir de les dades del quadre referit, observem el pes extraordinari de Reus respecte al conjunt de la població de la comarca: 90.993 habitants, que equivalen al 64,2% del total (o sigui, molt a prop de les dues terceres parts). Es tracta, en tot cas, d'un valor que ha anat a l'alça tot al llarg del període estudiat: mentre que el 1860 el pes de la capital significava el 47,3% del total, el 1920 arribava al 50% i a partir d'aleshores incrementava la progressió. Per contra, el cas oposat al de Reus el tenim en els deu municipis de menys de 500 habitants, situats tots ells a la zona més interior i més abrupta de la comarca; com a casos extrems es poden citar els de la Febró (55 habitants), Capafonts (105 h.), Arbolí (131 h.) i l'Albiol (144 h.), als quals es pot afegir l'antic terme de la Mussara, agregat a Vilaplana el 1961 i avui dia totalment despoblat. Tenim, doncs, més enllà de l'aparent linealitat de les xifres globals de la població comarcal, una distribució interna de signe totalment contraposat, que ens emmena a parlar, com a moltes comarques del país caracteritzades per un creixement desigual, d'una veritable dualitat.

L'observació de l'evolució demogràfica dels municipis durant els darrers cent quaranta anys ens permet constatar amb un major grau de detall els termes d'aquesta dualitat. A banda del cas de Reus -cal no oblidar que la capital era la segona ciutat del Principat entre 1857 i 1877, i en va ser la quarta fins al 1910- són significatives les evolucions de signe positiu de Cambrils, Mont-roig i Vandellòs, lligades sobretot al desenvolupament turístic del litoral, i les de diversos municipis del centre de la comarca o propers a Reus, particularment Riudoms, la Selva del Camp i Vinyols. Els municipis restants mostren, a grans trets, una evolució que va des de l'estancament (amb períodes eventuals de puixança o de declivi) fins a la regressió més o menys important; però, de qualsevol manera, notem que en tots aquests casos hi ha presents una sèrie de constants de caràcter territorial, per bé que amb matisos importants entre uns i altres: una ubicació a la muntanya o a la seva perifèria immediata, un cert allunyament respecte a les àrees més dinàmiques, una escassa diversificació de la base econòmica. Aquests factors, conjuntament o per separat, poden haver incidit de forma decisiva en la configuració humana d'una comarca que, al final del segle vint, mostra uns desequilibris interns molt més marcats que un segle i mig enrere.

Passem a examinar sumàriament les característiques de l'economia de la comarca, que és un factor que cal analitzar de forma correlativa a l'evolució demogràfica, atesa la seva interdependència. Al quadre 4.4., que reflecteix els percentatges de població ocupada per sectors d'activitat, podem observar els canvis registrats en el període comprès entre 1986 i 1996.

Quadre 4.4. Població ocupada, per sectors d'activitat (%)

Sector	Comarca			Catalunya
	1986	1991	1996	1996
Agrari	10,6	7,7	5,8	3,2
Indústria	28,2	28,5	25,6	32,1
Construcció	8,6	12,0	9,7	7,0
Serveis	48,9	51,8	58,9	57,7
No hi consta	3,7	-	-	-
Total d'ocupats	37.751	46.919	50.037	2.204.652

Fons: Institut d'Estadística de Catalunya: Padró municipal d'habitants 1986, Cens de població 1991 i Estadística de població 1996.

Crida l'atenció, d'entrada, la pèrdua d'ocupats al sector agrari, que passa en aquests anys de representar un 10,6% a un 5,8% del total d'ocupats (encara 2,6 punts per sobre de la mitjana de Catalunya). Per contra, i a tenor de les xifres exposades, la xifra d'ocupats al sector terciari és clarament preponderant, i fins i tot se situa un punt per damunt de la mitjana catalana. Es tracta d'una dada que cal interpretar en un doble sentit: en relació amb la importància que tradicionalment ha tingut (i modernament, encara més) l'activitat mercantil a tota l'àrea de Reus, i en relació amb l'eclosió del turisme i de l'economia de l'oci, que arrenca amb força a partir dels anys 60 a tota la franja litoral del Camp de Tarragona. Cal dir, també, que el desenvolupament d'aquest darrer subsector ha arrossegat igualment el de la construcció, circumstància que queda palesa en un valor situat 2,7 punts per damunt de la mitjana del Principat. En aquest sentit, cal afegir que els efectes sobre el territori d'aquesta particular expansió del turisme són especialment visibles als sectors de marina dels tres termes costaners del Baix Camp -Cambrils, Mont-roig i Vandellòs-, que en alguns indrets arriben a formar una veritable "ciutat contínua",

mitjançant un encadenament d'urbanitzacions semblant al que es registra a tota la costa del Penedès.

La preponderància de l'economia dels serveis no ha de fer oblidar una circumstància particular: que el Baix Camp -com el conjunt del Camp- ha estat tradicionalment una comarca de base agrària. Avui l'agricultura i la ramaderia només són presents de forma significativa als pobles de l'interior, per bé que el desenvolupament progressiu (sobretot durant la segona meitat del segle XX) d'un potent sector agroalimentari, amb centre a Reus, ha contribuït a mantenir la cohesió interna de l'economia comarcal. Quant a les produccions, l'avellaner, que havia estat el conreu més important fins fa pocs anys, és avui arrencat i substituït, en alguns casos, per l'olivera (en els darrers anys l'oli del Baix Camp, inclòs dins la denominació d'origen "Siurana", està experimentant una revaloració). També els conreus de regadiu, centrats en els arbres fruiters, els productes d'horta i les flors i plantes ornamentals, hi tenen importància. En aquest sentit, cal dir que l'aprofitament de les aigües subàlvies, juntament amb l'aigua provinent dels pantans de Riudecanyes i de Siurana (aquest últim fora dels dominis de la comarca) ha permès la conversió a regadiu d'un 30% de la superfície conreada. Diguem, en aquest punt, que segons les dades del cens agrari del 1989, reflectides al quadre 4.5, la superfície agrària del Baix Camp és de 47.879 ha (el 68% de l'extensió global), i que les terres llaurades representen gairebé la meitat de la dita superfície (un 49,8%), mentre que el terreny forestal equival a una tercera part (33,2%).

Quadre 4.5. Distribució de la superfície agrària (%)

Tipus d'ús	Comarca 1989	Catalunya 1989
Terres llaurades	49,8	33,9
Pastures permanents	0,8	10,9
Terreny forestal	33,2	39,7
Altres superfícies	16,2	15,5
Total hectàrees	47.879	2.471.590

Font: Institut d'Estadística de Catalunya. Cens agrari 1989.

Pel que fa al subsector ramader, cal assenyalar que el Baix Camp ha desenvolupat una notable especialització avícola, els antecedents de la qual es remunten als anys 20, i que durant la dècada dels 60 tingué una nova expansió, lligada a la construcció de fàbriques de pinso i d'escorxadors industrials.

El darrer sector econòmic al qual ens resta referir-nos és l'industrial. Aquest sector, que al nivell de l'ocupació té una importància percentualment inferior a la que es registra al conjunt de Catalunya (25,6% d'ocupats el 1996, enfront d'un 32,1%, segons les dades del quadre 4.4.), és especialment significatiu a Reus, on mostra una diversificació notable; hi són importants els subsectors de la pell i de la confecció, la fabricació de mobles de fusta, de maquinària i material elèctric, la indústria alimentària i els productes químics (aquest últim subsector, imbricat d'una forma molt directa amb l'activitat del polígon petroquímic del Tarragonès). També es pot conceptuar dins la indústria -a cavall amb la producció energètica- la que resulta ser l'empresa més gran de la comarca: la central nuclear de Vandellòs, que genera, de forma directa i indirecta, més de 1.000 llocs de treball.

La significació dels diversos sectors de l'economia comarcal s'ha d'avaluar tenint en compte, també, l'aportació de cadascun d'aquells sectors en termes de producte interior brut (PIB). A aquests efectes hem inclòs el quadre 4.6., on es recull la distribució del PIB per sectors, en data de 1998. Una vegada més queda palesa, a partir d'aquestes dades, la preponderància econòmica del sector terciari dins l'economia comarcal, i un comportament global dels diversos sectors similar al que observàvem en relació amb altres paràmetres, com per exemple la distribució de la població ocupada.

Diguem, d'altra part, que la consideració de l'activitat econòmica de la comarca en termes de mercat de treball porta a subratllar dos factors que, sobretot a les tres darreres dècades, hi han adquirit una gran significació: l'estacionalitat de determinades activitats (particularment el turisme) i la mobilitat de la població per raons laborals. Respecte al primer factor, l'estacionalitat, hom estima en unes 1.250 persones el diferencial de població ocupada entre l'estiu i l'hivern (13). Quant a la mobilitat entre la zona de residència i el lloc de treball, es detecta al Baix Camp un nombre de desplaçaments molt remarcable: segons dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya, l'any 1996 hi havia

12.976 persones que residien a la comarca i treballaven fora (sobretot al Tarragonès i a l'Alt Camp), i 5.817 que residien fora i treballaven al Baix Camp (14). Aquestes xifres, en qualsevol cas, més que al nivell de la comarca s'han d'interpretar en el context general del Camp de Tarragona (i, concretament, el denominat "eix Tarragona-Reus"), el qual, després de la regió metropolitana de Barcelona, és l'àrea del país que presenta un grau de mobilitat per raons de treball més important (15).

Quadre 4.6. Distribució del producte interior brut per sectors (%)

Concepte	Comarca 1998	Catalunya 1998
Sector primari	1,52	2,0
Indústria	43,39	36,9
Construcció	7,12	7,5
Serveis	47,98	53,6
Total	100,0	100,0
PIB (milions de ptes.)	416.778	14.976.446
PIB per habitant (milers de ptes.)	2. 972,3	2.436,1

Font: Caixa de Catalunya, *Anuari Econòmic Comarcal 1999*.

L'últim aspecte a tractar de la geografia humana del Baix Camp és el que fa referència a les comunicacions. Tot considerant l'estructura de la xarxa de comunicacions comarcals, Josep Iglésies esmenta una sèrie de trets caracteritzadors (16) que pensem que avui mantenen plenament la seva vigència. En concret: el paper centralitzador de la xarxa viària exercit per Reus; la funció de "passadís" longitudinal, en direcció NE-SW i paral·lel a la línia de costa, que realitza la plana (a manera de prolongació cap al sud del passadís prelitoral que es desenvolupa des de Vilafranca al Vendrell) i, finalment, la difícil comunicació entre aquesta mateixa plana i els sectors de ponent de la comarca, a causa de l'obstacle que representa l'orografia.

